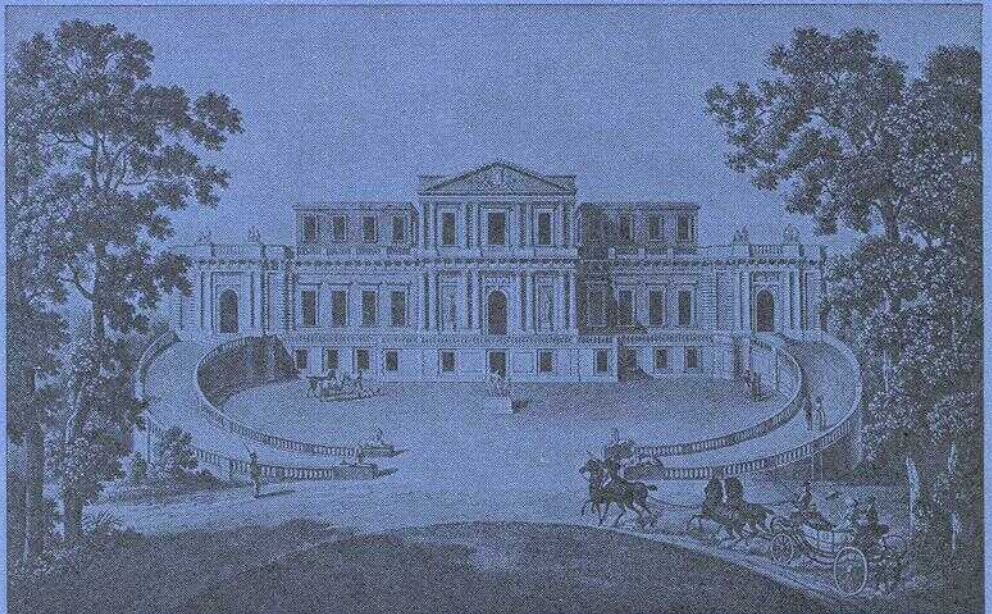

Bulletin KNOB

5

JAARGANG 74 | NOVEMBER 1975

Inhoud

- H. H. VAN REGTEREN ALTENA
Monument voor de graven van Holland te
Rijnsburg 177
- B. K. S. DIJKSTRA
De stoffelijke resten van leden van het Hollandse
huis 179
- J. M. BANGS
Rijnsburg Abbey: Additional documentation on
furniture, artists, musicians, and buildings,
1500-1570 182
- ENGELBERT H. TER KUILE
Op zoek naar de architect van het Het Paviljoen bij
Haarlem 191
- Kortere bijdragen
- G. BERENDS *
De Hervormde Kerk in Silvolde 197
- G. BERENDS *
De toegang tot het kasteel van Baarlo 201
- H. JANSE *
De houtconstructie van Kleine Dijklacker 17 te
Bolsward 205
- Boekbesprekingen 206
- KNOB 213
- Archeologisch Nieuws 221
- * Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bijdragen

Auteurs worden verzocht bijdragen voor het Bulletin KNOB in tweevoud te zenden aan de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54 bv Amsterdam 1003. Een zorgvuldige voorbereiding van het manuscript vergroot de kans op een snellere opname; richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museum-Vereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden, tel. 071-146646

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud, ir. H. J. F. de Roy van Zuydewijn, drs. I. L. Szénássy, drs. W. H. Vroom

MONUMENT VOOR DE GRAVEN VAN HOLLAND TE RIJNSBURG

Op 4 juli 1975 werd te Rijnsburg door H.M. de Koningin het monument onthuld ter nagedachtenis van de in de v.m. abdijkerk begraven leden van het Hollandse Huis, nadat enkele dagen tevoren de hier in 1949 en 1951 opgegraven zestien skeletten — die vrijwel allen geïdentificeerd konden worden — opnieuw ter aarde waren besteld. Het monument werd uitgevoerd door Gemeentewerken van Rijnsburg volgens ontwerp van de Stichting Gedenkteken Graven en Graven van het Hollandse Huis te Rijnsburg.

Hüttental, Rijnsburg's Duitse zuster gemeente, schonk de bronzen tekst die de bezoeker uitleg geeft:

HIER . STOND . DE . VROUWEN-ABDIJ . VAN
RIJNSBURG, IN . 1133 . GESTICHT . DOOR
PETRONELLA, GRAVIN . VAN . HOLLAND.
DE . ABDIJKERK . WAS . GRAFKERK . VOOR
VELE . LEDEN . VAN . HET . HOLLANDSE . HUIS
WAARONDER . DE . GRAVEN . WILLEM . I
(1203-1222), FLORIS . IV (1222-1234),
FLORIS . V (1256-1296) EN . JAN . I (1296-
1299). DE . ABDIJ . RIJK . BEGIFTIGD . MET .
LANDBEZIT . IN HOLLAND . EN . ZEELAND .
WERD (BEHALVE DE . ZUIDWESTTOREN)
VERWOESIT . IN . 1573-1574. OPGRAVINGEN .
IN . 1613 . EN . 1949-1966.

Het monument bestaat uit een in grote baksteen weer als laag muurwerk zichtbaar gemaakte plattegrond van het opgegraven gedeelte van de Romaanse abdijkerk uit de 12de eeuw: de klaverbladvormige koorpartij, delen van de zuilenreeksen van het schip, de noordmuur van de kerk en het op de nog bestaande tufstenen toren aansluitende, niet meer volledig teruggevonden westwerk. In tufsteen is de Gotische, oorspronkelijk

in baksteen in 1309 gebouwde Gravenkapel aangegeven ten zuiden van het hoofdkoor (een verbouwde absidiool)¹. Daarvoor lag tot 1949 Floris V begraven voor wiens zielemissen deze kapel was gebouwd. De nieuwe grafkelder, waarin de skeletten in geplastificeerde houten kisten zijn bijgezet, bevindt zich voor het met drie treden verhoogde koor. De steen draagt het opschrift:

HIC REQUIESCUNT	(Hier rusten
WILLELMVS I	Willem I
FLORENTIVS IV	Floris IV
FLORENTIVS V	Floris V
JOHANNES I	Jan I
COMITES HOLLANDIAE	graven van Holland)

met daarbij een reconstructie van de naar links klimmende leeuw, die gestempeld is in de geblauwde tegels waarmee de Gravenkapel geplaveid was, en als randschrift de tekst op een 16de-eeuwse grafsteen uit de Gravenkapel te 's-Gravenhage die de eenvoud van de christelijke begraafing verwoordt:

EEN LINNEN CLEET / EEN HOVTEN PLANCKE /
VAER IC MEDE / INT ANDER LANT.

Een van de laatste priesters die de zielemissen voor de graven hebben gelezen was Nicolaus Symonis (ook wel aangeduid als Nicolaus de Egmond, terwijl hij ondertekent Ny(colaus) Sy (monis) de Noirdwijck), van 1508-1512 pastoor te Rijnsburg. Vóór de Gravenkapel zijn de resten van zijn grafsteen met erop gebeitelde miskelk, in het plaveisel aangebracht. Randschrift: ?. & . priester . tot . reynsburch . en (de) . starf / Int . iaer . o(n)s . He ren / xvc . en (de) . xii . de(n) . xviii . dach . in . septe(m)ber . bidt . voer . syn . siel.

Romaanse kerk, die in 1183 afbrandde en weer werd opgebouwd, mogelijk verwerkt is geweest. Het gebruik van tuf voor de reconstructie van een 14de eeuwse verbouwing, waarvan bij de opgraving het gebruik van baksteen werd aangetoond, is minder gelukkig doordat een onjuiste suggestie wordt gewekt.

¹ Aanvankelijk lag het in de opzet om de reconstructie van de Romaanse kerk in tufsteen aan te geven en de verbouwing van de Gotische kapel in baksteen. Vanwege de hoge kosten werd afgezien van tufsteen, wat begrijpelijk en aanvaardbaar is. We weten bovendien niet hoeveel baksteen in het muurwerk van de

MONUMENT VOOR DE GRAVEN VAN HOLLAND TE RIJNSBURG

Tenslotte zijn enkele bij de opgravingen geborgen bouwfragmenten in het monument opgenomen en is ten noorden van kerk, ter plaatse van de voormalige kloostergang, een aldaar gevonden grafkelder van op hun kant gezette tufstenen weer nagebouwd.

Met toestemming van de opsteller, prof. dr. B.

K. S. Dijkstra, M.D., die de skeletten onderzocht publiceren wij hier de oorkonde zoals deze in een koker in de graftombe is bijgevoegd. De redactie doet dit met de wens dat het wetenschappelijk rapport van de hand van professor Dijkstra, dat reeds enige jaren geleden voltooid is, spoedig zal worden gepubliceerd.

H. H. VAN REGTEREN ALTENA

MONUMENT VOOR DE GRAVEN VAN HOLLAND TE RIJNSBURG

Afb. 1. De overgebleven zuidelijke toren van de 12de-eeuwse westbouw van de abdijkerk te Rijnsburg die in 1573/74 werd verwoest. De foto is genomen na de restauratie in 1965. Bij opgravingen in 1966 (na afbraak van het raadhuis, links op de foto) werden begravingen in en voor de westbouw aangetroffen. Het fundament van de tweede toren bleek reeds vóór 1500 geheel uitgebroken te zijn om plaats te maken voor een uitbreiding van de westvleugel van het abdijgebouw, dat in 1572/73 eveneens grotendeels verwoest werd. Ten behoeve van het monument voor de Graven van Holland is thans de plattegrond van de oorspronkelijke westbouw weer zichtbaar gemaakt.

Afb. 2. Monument voor de Graven van het Hollandse Huis, gezien vanaf de toren te Rijnsburg. De in 1613 uitgebroken fundamenten van het klaverbladvormig koor van de abdijkerk — waarvan de met puin gevulde uitbraaksleuven in 1949 en 1951 werden onderzocht — zijn bovengronds zichtbaar gemaakt door laag muurwerk. Voor het hoofdkoor bevindt zich de tombe waarin de stoffelijke resten van de te Rijnsburg begraven leden van het Hollandse Huis in 1975 opnieuw zijn bijgezet. Rechts van het hoofdkoor de Gravenkapel.

Afb. 3. Als Afb. 2, gezien vanuit het noordwesten. Tevens is zichtbaar een deel van het op het koor aansluitende, ruimer opgezette driebeukige schip. Gcheel links het graf van tufstenen, ter plaatse van de voormalige kloostergang.

DE STOFFELIJKE RESTEN VAN LEDEN VAN HET HOLLANDSE HUIS

door

DR. B. K. S. DIJKSTRA

honorair medewerker van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, adviseur van de Stichting Gedenkteken Graven van het Hollandse Huis te Rijnsburg.

Bij opgravingen vanwege het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen (hoogleraar-directeur: prof. dr. A. E. van Giffen; dagelijkse leiding: W. Glasbergen, assistent) werden in 1949 en 1951 in het koor van de abdijkerk te Rijnsburg de stoffelijke resten van zeventien personen aangetroffen. Onderzoek van de skeletten toonde aan, dat het hier de destijds ter plaatse begraven leden van het Hollandse Gravenhuis met hun aanverwanten betrof. Eén skelet, gevonden onder de kerkmuur, behoort niet tot deze groep maar tot een oudere begravingsperiode.

Na het opmaken van een inventarislijst werden de afzonderlijke skeletresten onderzocht en gemeten. Het geslacht en de leeftijd werden bepaald, terwijl werd nagegaan of pathologische processen of aangeboren afwijkingen konden worden vastgesteld. In het bijzonder werd daarbij gelet op eventuele aanwijzingen voor een moord op de begravene.

Door vergelijking van de zo verkregen gegevens met die uit de historie werd gepoogd uit te maken welke leden van het Huis hier begraven waren.

Met zekerheid werden geïdentificeerd: *Floris de Zwarte* (broeder van Dirk VI); *Robert Floris-broeder* (broeder van Floris III); *Petronella van Saksen* gemalin van Floris II; *Willem*, broeder van Floris IV en Ada; *Baldwinus*, broeder van Willem I en Dirk VII; *Henric van Gelre*, verloofde van Aleidis, dochter van Dirk VII; *Aleidis*, verloofde van Henric van Gelre; *Willem I*; *Aleid van Gelre*, gemalin van Willem I; *Ada*, abdis van Rijnsburg; *Floris IV*; *Floris V* en *Jan I*.

In twee gevallen is niet zonder verder historisch onderzoek uit te maken wie de begravene is geweest. Onderzoeknummer 93 kan *Floris*, broeder van Willem I zijn geweest, eventueel ook *Dirk VII*. Onderzoeknummer 102: *Symon*, broeder van Dirk VI en Floris de Zwarte, of *Godevaert met den Bult*, Godefrid III, hertog van Lotharingen.

Door de bevinding, dat in deze groep begravenen het niet tot ontwikkeling komen van voorhoofds-holten excessief vaak voorkwam in vergelijking met de tegenwoordige bevolking van Groningen, de kloosterbevolking en de middeleeuwse bevolking van Rijnsburg, kon met behulp van statistische methoden worden vastgesteld, dat hier één familie begraven was. Dat het juist de familie van de graven van het Hollandse Huis is geweest, bleek uit vele bijzonderheden, afgelezen aan de afzonderlijke skeletten, die met historisch bekende gegevens overeenkwamen.

Door onderzoek van skeletresten uit de kloostergang werd waarschijnlijk gemaakt dat daar *Beatrix van Vlaanderen*, gemalin van Floris V, hun dochter *Margaretha* en de gemalin van Dirk VII, *Aleid van Cleve*, begraven lagen.

Het bleek dat in de abdijkerk bij voorkeur mannelijke leden van het Huis te ruste waren gelegd, terwijl de vrouwen bij voorkeur hun rustplaats in de kloostergang hebben gevonden. Uitzonderingen waren gemaakt voor die vrouwen voor wie een bijzondere reden voor begraving in de kerk bestond: *Petronella*, de stichtster, *Ada*, de abdis, en *Aleidis*, wier verloofde reeds in de kerk begraven lag.

Uit het onderzoek bleek voorts, dat te Rijnsburg in die tijd een goede fractuurbehandeling mogelijk was en dat er tandextracties werden verricht.

De begravenen waren in het algemeen lang en fors gebouwd. De vrouwen hadden zelfs een bijna mannelijke habitus. Een uitzondering vormt hier Jan I die te klein voor zijn leeftijd was.

In een aantal gevallen bleek het mogelijk de bloedgroep van de begravene te bepalen, hetgeen voor de groep als geheel een algemeen Europees beeld opleverde.

Er werd een poging gedaan met behulp van de C¹⁴-methode de skeletresten te dateren. Deze methode bleek voor een nog zo dichtbijgelegen periode tenslotte niet nauwkeurig genoeg te zijn. De metingen leverden steeds enkele honderden jaren te vroege data. De sequentie van de metingsresultaten bleek echter precies overeen te stemmen met de historische sequentie, een feit duidend op een eenvoudige schaalverschuiving.

Het bleek mogelijk de moord op Floris de Zwarte, Floris IV en Floris V te reconstrueren. Een mogelijke vergiftiging van Jan I kon niet worden aangetoond.

Aan het gebeente van Floris de Zwarte was vast te stellen dat hij door het zwaard gestorven moest zijn. Naar aanleiding van dat van Robert, broeder van Floris III moest de vraag worden gesteld: ongeluk of doodgeslagen?

Bij het gebeente, toegeschreven aan òf Symon, broeder van Dirk VI, òf Godevaert met den Bult, rees eveneens de vraag: doodgeslagen of doodgestoken? Het bekkendeel toonde sporen van beschadiging, die in de op Godevaert bedreven moord goed zouden passen. De bezitter van dit gebeente ging mank en vertoonde een duidelijke ronde bochel.

De moord op Floris V bleek op de voornaamste punten overeen te stemmen met het door de rijmkroniek van Melis Stoke overgeleverde verslag van de gebeurtenissen.

De dood van zijn grootvader Floris IV bleek aantoonbaar geen tournooi-ongeval doch een duidelijke moord te zijn geweest. Uit zijn schedelverwondingen was het aanvalswapen te reconstrueren: een tournooilans, waaraan op het einde drie korte scherpe punten waren aangebracht, waarin aan de binnenzijde telkens een soort mesje was uitgevijld. De onderlinge afstanden van de drie punten waren precies in overeenstemming met de afstanden van de ringetjes van het maliënkolder, waarop een dergelijke lans dus een beter houvast bood. De eerste stoot met dit wapen trof de nog te paard zittende Floris in het gelaat. De tweede stoot kwam van een geheel andere hoek dan de eerste, terwijl de getroffen reeds op de grond lag. Dit bewijst de „voorbachten rade” om te doden.

Aan het gebeente van de abdis Ada van Holland was een duidelijke pareerfractuur van de rechteronderarm te vinden. Volgens de gemaakte röntgenfoto was dit een nauwelijks genezen fractuur, die dus in het laatste jaar voor haar dood moest zijn verkregen. Dit is in overeenstemming met de „handastelijkheden”, jegens haar bedreven door conversen, als beschreven in oorkonden van Paus Innocentius IV van 3 december 1250, gevolgd door oorkonden van gelijke strekking van respectievelijk 1252 en 1254 en van Paus Alexander IV van 11 december 1257, het laatste jaar voor haar overlijden.

Henric van Gelre tenslotte is waarschijnlijk op 21-jarige leeftijd het slachtoffer geworden van een in fasen verlopende pernicieuze anaemie, het gevolg van resorptiestoornissen in de darm gedurende de jeugd. Er waren drie duidelijke herkenbare fasen, op het vierde, vijfde en elfde levensjaar, te reconstrueren uit stoornissen in de tandgroei.

De doodsoorzaak van Willem I is waarschijnlijk een meningitis geweest als complicatie van een middenoorontsteking.

De laatste graaf van het Hollandse Huis, Jan I, was in lengtegroei sterk achtergebleven. Zijn lichaamslengte paste bij die van een elfjarige, terwijl aan het skelet was uit te maken dat hij de leeftijd van 15 jaar moest hebben bereikt. Hij vertoonde bovendien enkele aangeboren afwijkingen, zoals een gespleten boog van de vijfde lendenwervel en een breed openliggende spina bifida (occulta?). Deze feiten zijn mogelijk een biologische aanleiding tot het einde van het Hollandse Huis geweest.

1	<i>Floris V, graaf van Holland</i>	1254-1296	1949— 92
2	Floris, broeder van Willem I ?	± 1165-1210	1949— 93
3	Petronella van Saksen	± 1084-1144	1949— 94
4	Willem, broeder van Floris IV en Ada	± 1212-1238	1949— 95
5	Baldwinus, broeder van Willem en Dirk VII	± 1186-1204	1949— 96
6	<i>Floris IV, graaf van Holland</i>	1210-1234	1949— 97
7	Ada, abdis van Rijnsburg	± 1207-1258	1949— 98
8	<i>Jan I, graaf van Holland</i>	1284-1299	1949— 99
9	Henric van Gelre, verloofde van Aleidis, dochter van Dirk VII	± 1175-1197	1949—100

STOFFELIJKE RESTEN VAN LEDEN VAN HET HOLLANDSE HUIS

10	Aleid van Gelre, gemalin van Willem I	± 1175– 1218	1949—101
11	Symon (?), broeder van Dirk VI en Floris de Zwarte of Godevaert met den Bult, Godefrid III, hertog van Lotharingen	± 1104–±1147 ? - 1075	1949—102
12	Floris de Zwarte, broeder van Dirk VI	± 1103– 1133	1949—103
13	Robert Florisbroeder, broeder van Floris III	± 1140– 1185	1949—104
14	Aleidis van Holland, dochter van Dirk VII	± 1180–±1200	1949—105
15	(?) begraven voor de bouw der abdijkerk		1949—106
16	<i>Willem I, graaf van Holland</i>	± 1175– 1222	1949—194
	12	3	13
	9	14	15
onderste laag			
	5	2	10
	16	6	4
middelste laag			
	7	1	11
		8	
bovenste laag			

Dit document is — geborgen in een polyester koker — in deze graftombe gelegd op 23 juni 1975, 11 dagen voor de plechtige onthulling van het gedenkteken voor de te Rijnsburg begraven leden van het Hollandse Huis door Hare Majesteit JULIANA, koningin der Nederlanden, op 4 juli 1975, het 27e jaar van haar regering.

RIJNSBURG ABBEY: ADDITIONAL DOCUMENTATION ON FURNITURE, ARTISTS, MUSICIANS, AND BUILDINGS, 1500-1570

J. M. BANGS

The history of the Abbey of Rijnsburg is the subject of two interesting, eccentric books by M. Hüffer, *De Adellijke Vrouwenabdij van Rijnsburg 1133-1574*¹, and *Bronnen voor de Geschiedenis der Abdij Rijnsburg*², the second of which contains extracts from the preserved documents which formed the basis for the first work. Hüffer's publication of source material from the financial accounts of the abbey stops at 1500; and her coverage of the period after that in the first book is not particularly concerned with art or music, except for an occasional item of anecdotal interest. The financial accounts are practically complete from 1500 to 1570, and the commissions they record add to the picture of the abbey given by Hüffer, besides providing references to numerous artists and artisans. This article gives a summary of the commissions, with details about more important items where possible.

All documents cited are in the Algemeen Rijks-Archief, The Hague, collection: Abdij van Rijnsburg; unless otherwise identified. Inventory numbers (abbreviated "inv. no.") refer to the inventory of the Abdij van Rijnsburg archives written in 1931. I should like to thank the assistants of the A.R.A. for their help in filling the unending requests for more volumes. Special thanks is due to Mr. J. Fox, Keeper of the Third Section, A.R.A., who saw to it that the earlier volumes, which had not been accessible for more than forty years because of water damage, were restored so that I could consult them for this study. The research and writing of this article are a part of a study of art and crafts in Leiden between 1475 and 1575 being carried out by the author under the auspices of The Netherlands Organization for Pure Research (Z.W.O.)

¹ M. Hüffer, *De Adellijke Vrouwenabdij van Rijnsburg 1133-1574*, Nijmegen 1922 (further abbreviated as Hüffer, *Rijnsburg*).

² M. Hüffer, *Bronnen voor de Geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, The Hague 1951, 2 vols. (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, XXXI and XXXII*) (further abbreviated as Hüffer, *Bronnen*). The first volume contains a useful introduction with a list of abbesses, source material, etc.

³ A private chapel for the abbess had been com-

Furnishings of the Abbey Church

To place in context the commissions which follow 1500, recapitulation of some of the antecedent activity at the abbey is necessary. The abbey church, which dated from the twelfth century, underwent internal and external alterations starting with its furnishings, c. 1485³. In that year (1485-1486) forty-two choir stalls were commissioned from the Dordrecht sculptor Jan Willemsz., who delivered them in 1488-1489⁴. Jan Willemsz. delivered a rood screen in the following year, undoubtedly conceived as part of the same commission⁵. It included a stair, implying the presence of a choir gallery,⁶ on which the organ may have been located, although the placement of the organ is uncertain⁷. In the year before the major commission for stalls and screen, 1484-1485, payment is recorded for the designs of the stalls in the chapel of Wolferd IV van Borselen, Lord van der Veer⁸.

pleted in 1483-1484 (inv. no. 173, folio 88; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 912). The oratory was built by Jacop Florysz., who was paid for the wood, ironwork, and labor in 1479-1480 (inv. no. 168, category: "alrehande zaicken"). It had carved heraldic decoration (inv. no. 983; contents described in Hüffer, *Bronnen*, I, 684-685). In 1484-1485 the cabinetmaker Willem Jansz. made a chair of some impressiveness for the refectory (inv. no. 174, folio 59 verso; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 916).

⁴ Inv. no. 175, folios 60 verso and 80, as well as folios 62 and 91 verso; inv. no. 178, folios 57 and 89 verso; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 922, 923, 924, 929, 938, and 942.

⁵ Inv. 179, folio 86 verso; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 953.

⁶ The existence of school choristers (in distinction from choral services chanted by the nuns themselves, as at the convent of Marienpoel in Oegstgeest) is proven by annual payments to the school choristers for singing at special occasions, recorded in the accounts of the winecellar.

⁷ Annual payments to the organist indicate the presence of an organ. See, for example, inv. no. 192 (1501-1502), folio 65 verso.

⁸ Inv. no. 174, folio 62; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 916.

Approximately ten years after the installation of the stalls and choir screen the abbey church acquired a new altarpiece. This was bought for the astonishingly high sum of £ 1200/-/- in 1497-1498 from the St. Hippolytus Church (Oude Kerk) of Delft, which had presumably decided at that time to sell its old one and commission another⁹. The amount paid for this altarpiece indicates that it was carved and not merely a panel painting¹⁰. Also in 1497-1498 the Leiden sculptor Pouwels Pietersz. [de Wael] provided the carving on stalls for the priests and on a lectern (which had four lions, presumably as feet) made at Rijnsburg¹¹. New furnishings for the nuns' choir in the abbey church were thereby reasonably complete by 1500. The additions, which imply renovation and replacement, seem to parallel those which occurred at the same time at the nearby convent of Marienpoel in Oegstgeest, for which two altarpieces were commissioned from Cornelis Engebrechtsz¹².

Stained Glass Windows

In the next twenty years a series of stained glass windows was added, requiring new tracery and, presumably, larger window openings. Work started in the nave and progressed towards the east end. In 1503-1504 the Rijnsburg Archers' Guild (Guild of St. George) donated a window above their altar; the window had been made in Leiden, but its designer is not named¹³. Probably it was made by the Leiden glassmaker and glass painter Ewout Vos, who worked regularly for the abbey. He was paid in that year for stained glass borders for windows and for a stained glass heraldic roundel¹⁴. In 1508-1509 three win-

dows donated by Dirck van der Does, Geryt van Remmerzwael, and the abbess Beatrix van Remmerzwael were set into newly installed tracery¹⁵. Windows donated by Jacop van Remmerzwael, knight, and by Willem van Remmerzwael were installed in 1509-1510¹⁶. In 1511-1512 a window donated by the Abbot of "Oisbrouck" (= Oostbroek) and a window donated by a member of the van Domburch family were installed in the nave¹⁷ (perhaps the latter was the same window mentioned in the next year, donated by Jacob van Domburch, knight)¹⁸. In 1512-1513, besides the window from Jacob van Domburch, the abbey received one from Lieven van Cats¹⁹. In 1518-1519 the dean of the Collegiate Church of Oudmunster in Utrecht donated a stained glass window to Rijnsburg²⁰. The series seems to have been completed in 1520-1521, when Jan van Heemstede donated a window; and the convent itself paid for a stained glass window in the clerestory above the high altar²¹.

During the same period the abbey also donated stained glass windows elsewhere. In 1516-1517 Rijnsburg gave a window to the Carthusians near Delft²². And in 1521-1522 Rijnsburg commissioned a stained glass window with tracery to be made in Leiden and given to the convent of the "Jacopynnen" at Haarlem²³.

Portals

Work on a new portal was begun in 1504-1505 and lasted two years²⁴. The work was carried out by a "Meester Lyon," with canopies carved in "gray or white" stone by "Meester Pauwels, stonemason from Delft"²⁵. Statues for the portal were brought by scow from The Hague, together

⁹ Inv. no. 188, folio 107; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 1016.

¹⁰ Comparative prices for panel paintings used as altarpieces at the convent of Marienpoel are found in my biography of Cornelis Engebrechtsz.

¹¹ Inv. no. 188, folios 109 verso and 110; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 1017. The commission was given to Pouwels Pietersz. de Wael after no agreement could be reached with two sculptors from Delft and The Hague. Pouwels Pietersz. de Wael will be more fully discussed in a study of Leiden sculptors.

¹² See my study of Cornelis Engebrechtsz. for a description of the Marienpoel furnishings. There is no particular reason to suppose that the two convents were attempting competitive improvements.

¹³ Inv. no. 193, folio 38 (pencilled in the first half of the volume, which has two series of foliations).

¹⁴ Inv. no. 193, second series of foliation, folio 69.

¹⁵ Inv. no. 198, folios 35 and 37.

¹⁶ Inv. no. 199, folios 56, 74 verso, and 77 verso.

¹⁷ Inv. no. 201, folios 51 and 71 verso.

¹⁸ The window is called "*Domburchs glas*", so another family member may have been the donor.

¹⁹ Inv. no. 202, folios 51 and 66 verso. The tracery for Lieven van Cats' window was made by the stonemason Anthonis, who also worked on one of the portals mentioned below.

²⁰ Inv. no. 208, folio 64.

²¹ Inv. no. 210, folios 51, 66, and 66 verso. The tracery for Jan van Heemstede's window, at least, was made by the stonemason Anthonis.

²² Inv. no. 206, folio 71 verso.

²³ Inv. no. 211, folios 52 and 64 verso. The tracery was made in Leiden; presumably the glass was also.

²⁴ Inv. no. 194, folios 34 and 54; inv. 195, folios 41, 43, 49 verso, and 50.

²⁵ For the canopies, see inv. no. 194, folio 54.

with carved decoration standing in front of the portal, presumably railings²⁶. The statues were probably carved by Meester Lyon, since he was paid for "the stonework on the portal, the crockets [or foliations], and for the statues"²⁷. Which portal received this work is not known.

In 1519–1520, however, work occurred on two portals listed by the name. The Leiden sculptor Jan van Dam was paid for three stone statues placed in St. Benedict's portal (it was a Benedictine abbey)²⁸. Furthermore, the convent paid a stonecutter named Anthonis, also from Leiden, for work on the Portal of Our Lady, although his work is not described²⁹. The stone for these commissions was bought from the churchmasters of the St. Pancaeskerk (Hooglandsekerk) in Leiden³⁰.

Music

A brief discussion of music at the abbey is in order, since among the additions to the abbey church between 1500 and 1520 was a new organ. This was built in 1512–1513 by Jan Claesz. Caga,

²⁶ See inv. no. 195, folio 43. The implication is that Meester Lyon worked in The Hague; his railings (?) may have resembled those from the Rolzaal of the Hof van Holland (now in the Rijksmuseum, Amsterdam).

²⁷ See inv. no. 195, folio 50. The work was evaluated by the Delft stonecutter Thyman. This evaluation was a standard form for establishing the correctness of the payments demanded by the various people who worked on the project and for determining whether the work met the contractual specifications, whatever they were; see inv. no. 195, folio 41.

²⁸ Inv. no. 209, folio 26. Jan van Dam and his brother are mentioned in connection with a commission they gave for a Leiden tapestry in my study of Leiden tapestry weaving. They were relatives of Marytgen van Dam, wife of Pieter Cornelisz. Kunst.

²⁹ Inv. no. 209, folio 26.

³⁰ Inv. no. 209, folio 26.

³¹ Inv. no. 202, folios 62 verso and 65; inv. no. 203, folios 53 and 68. That Jan Claesz. Caga was also an organbuilder is not mentioned in A. Annegarn, *Floris en Cornelis Schuyt, Muziek in Leiden van de vijftiende tot het begin van de zeventiende Eeuw*, Utrecht, 1973 (further abbreviated as Annegarn, *Muziek in Leiden*).

³² Inv. no. 202, folio 62 verso.

³³ No documents about Geertgen tot St. Jans are known to me; Van Mander's unreliability for late fifteenth century and early sixteenth century information is discussed in my study of Cornelis Engebrechtsz.

³⁴ See inv. no. 210 (1520–1521), folio 63. A confused and inaccurate biographical notice about Jan Jansz. Caga is found in J. Doove, "Jan Jansz. Kaga,

organist of the Leiden Pieterskerk³¹. Caga apparently discussed the commission with the Prior of St. Jans in Haarlem; and a Meester Geryt was brought from there to Rijnsburg in connection with the organ³². Meester Geryt may have been the organist at St. Jans; alternatively Geertgen tot St. Jans may still have been alive (contrary to van Mander) and Rijnsburg may have had an organ painted by him³³. The Rijnsburg organ was kept in repair by Jan Claesz. Caga and later by his son, Jan Jansz. Caga, also organist of the Leiden Pieterskerk³⁴. Jan Jansz. Caga was paid for giving expert opinion about the organ tuning carried out by Meester Claes, organ-builder of Haarlem, in 1532–1533³⁵. Jan Jansz. Caga tuned it himself in 1543–1544 and in 1545–1546³⁶. As noted below he sold *positive* to the abbey in 1537–1538. The Rijnsburg organ was also repaired by Meester Frans [Jacopsz.] in 1538–1539, in 1541–1542, and in 1546–1547³⁷. Frans Jacopsz. was organist of the St. Pancaeskerk in Leiden³⁸. In 1550–1551 the organ was

Organist te Leiden, 1532–1555", *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziek Geschiedenis*, XXIII, 12–17. This article is based mainly on newly discovered information from the legal archives of the Leiden Municipal Archives, which I made available to Doove under the impression that he was engaged in a scholarly work on sixteenth century music history. Of more than 165 new documents about Jan Jansz. Caga, Doove cites a random 24, forgetting to mention that their discovery was my work. This oversight, no doubt, led to Annegarn's special word of thanks for access to Doove's "own study material" in Annegarn, *Muziek in Leiden*.

³⁵ Inv. no. 222, folio 100.

³⁶ Inv. no. 232, folio 96; inv. no. 235, folio 97.

³⁷ Inv. no. 228, folio 96; inv. no. 231, folio 95 verso; inv. no. 236, folio 97.

³⁸ Frans Jacopsz. is mentioned as organist of the St. Pancaeskerk from c. 1534–1535 (see, for example, Leiden Municipal Archives, Rechterlijk Archief 42, April 27, 1534; and January 8, 1535) until c. 1557 (see, for example, Leiden Municipal Archives, Rechterlijk Archief 42, July 26, 1557). More than thirty references to him are found in that legal series alone, in one of which he is called an organbuilder (Rechterlijk Archief 42, November 11, 1548: "*Frans Jacopsz. orgelmaicker*"). Other references occur in other sorts of Leiden documents. He is possibly identical with the "otherwise unknown Mr. Frans," who worked on the Leiden Pieterskerk organ in 1532 and 1533 (Annegarn, *Muziek in Leiden*, 4), but, beyond that, he is not mentioned in Annegarn's book. It may also be noted that Annegarn mentions only a few of the forty Leiden lawsuits involving the organist Floris Cornelisz. Schuyt.

repaired by Wermhout of Noordwyck³⁹. Thereafter the abbey's own organist kept the organ in repair⁴⁰.

The cloister school provided a small choir to sing at such services as these: *Maria Nativitatis*, when one or more cantors accompanied by two assistant *cantrices* were hired to sing the *Liber Generationes*⁴¹; and New Year's, when trumpeters from Leiden were customarily hired to perform and the children also sang⁴². The contents of the Leiden Pieterskerk choir books allow the assumption to be made that the music performed was by composers like Josquin Des Prez, Johannes Mouton, and Claudius Potulet (Potulet was for a time the choirmaster of the Leiden Pieterskerk⁴³). Because the abbey attempted to unite the duties of cloister schoolmaster and organist (so that the school time could be organized around the teaching of music, presumably), it is interesting to note that the financial accounts preserve a complete list of the abbey organists from 1504–1505 on.

In that year "Meester Floris de orgelist" is named, where previously payment had been to "the organist"⁴⁴. He seems to have remained in service until 1512–1513, when Meester Daniel is named⁴⁵. Two years later Meester Daniel was replaced by Heer Andries Bertelmeeusz., a priest⁴⁶. He played from 1515 to 1517, but in 1517 he was replaced by Meester Jan⁴⁷, who shared the job with Heer Matheus in the following year, 1518–1519⁴⁸. Heer Matheus held

the position alone for the year 1519–1520⁴⁹; but he and Meester Jan both played in the year 1520–1521, during which period Meester Jan died⁵⁰. Heer Matheus (who also kept the clock in order) played from 1521–1522 until ten years later, when the organist named is a Meester Willem, who played for the last three quarters of the year, suggesting that Heer Matheus continued until the end of the first quarter or his death during that time⁵¹. Meester Willem is mentioned only in 1532–1533 and in 1533–1534, when he either died or moved⁵². The vacancy was temporarily filled by Meester Claes, the organist of Valkenburg near Rijnsburg; by Meester Claes Boschert, organist of Leiden; and by an organ student from Leiden; while an attempt was made at Haarlem to find a replacement who could also take on the school duties⁵³. The replacement was Meester Claes van Sperrou, who held the post until 1545–1546⁵⁴. Meester Dirc played for one year in 1546–1547⁵⁵; and he was succeeded by a Meester Jan who started in 1547–1548 and continued until 1551 or 1552⁵⁶. In 1551–1552 or 1552–1553 the last of the abbey's organists was hired, Lodewyck Gerytsz⁵⁷. He received a salary increase in 1560–1561⁵⁸. Keeping the clock in order ("setting the clock"), which was usually done by the organists, included setting the tunes on the mechanism of the abbey's chime, mentioned below.

³⁹ Inv. no. 240, folio 96.

⁴⁰ See note 57.

⁴¹ See, for examples of annually recurrent payments, inv. no. 192 (1501–1502) folio 61 verso; inv. no. 194 (1504–1505), folio 19 verso.

⁴² See inv. no. 201 (1511–1512), folio 51.

⁴³ Potulet is mentioned as choirmaster of the Pieterskerk in 1546 and 1547 (see Leiden Municipal Archives, Rechterlijk Archief 42, December 10, 1546; February 7, 1547; and September 2, 1547). He succeeded Meester Michiel Jansz. (mentioned in Leiden Municipal Archives, Rechterlijk Archief 42, May 7, 1546; May 10, 1546; and July 5, 1546). Potulet was followed by Joachim Pietersz. de Monte *alias* van den Berg (see Leiden Municipal Archives, Rechterlijk Archief 42, June 8, 1551). See Annegarn, *Muziek in Leiden*, 16 (references obtained with my permission, but through Doove and lacking precision). All three were simultaneously choirmasters and composers.

⁴⁴ Inv. no. 194, folio 34.

⁴⁵ Inv. no. 202, folio 58. The salary indicates a two year employment (see inv. no. 203, folio 57 verso, compared with the next year).

⁴⁶ Inv. no. 204, folio 57 verso. For the patronymic see inv. no. 205, folio 59 verso.

⁴⁷ Inv. no. 206, folio 61 verso.

⁴⁸ Inv. no. 208, folio 59.

⁴⁹ Inv. no. 209, folio 17 verso of "*uuytgeven*."

⁵⁰ Inv. no. 210, folio 58.

⁵¹ See inv. no. 211, folio 60, as well as subsequent annual payments under the same category (salaries of cloister functionaries) until inv. no. 221 (1531–1532), folio 64 verso (full year's salary).

⁵² Inv. no. 222 (1532–1533), folio 111 (last three quarters' salary); and inv. no. 223 (1533–1534), folio 102 (first quarter's salary).

⁵³ Inv. no. 223, folio 102 verso. Claes Boschert is not mentioned in Annegarn, *Muziek in Leiden*.

⁵⁴ Inv. no. 223, folio 102 verso (second half-year's salary). See also subsequent salary records.

⁵⁵ Inv. no. 236, folio 95 verso.

⁵⁶ Inv. no. 237, folio 93 verso, and annual salary records until 1551–1552, when the name of the organist is not listed.

⁵⁷ Inv. no. 242 (1552–1553), folios 94 verso and 97 verso.

⁵⁸ Inv. no. 249, folio 69 verso.

Other Conventual Buildings, 1500–c. 1530

No significant alterations were made in the abbey church until the 1530's except for the possibility of donations not mentioned in the financial accounts. Repairs and acquisitions for other conventual buildings attract a certain amount of attention. Tapestry cushions were made in various years (some, no doubt were used in the choir stalls, others in various buildings); further, wall tapestries were acquired, but payment for them is unrecorded⁵⁹. The abbey's inventories, published by Hüffer⁶⁰, record the presence finally of nine wall tapestries and eighty-three tapestry cushions with the coats of arms of local families whose members had held office in the abbey. These will be discussed more thoroughly in a separate study of Leiden tapestry weaving, 1500–1575, which I have written.

Among the conventual buildings two receive predominate attention (after the winecellar, of course) — the Chamber of the Abbess, actually a suite of rooms; and the barn. There was also a library whose contents are unfortunately unrecorded. Recapitulation of one commission for the abbess before 1500 recalls that an elaborate "tressoir" ("dresser" or "buffet") was made in 1496–1497; that the dresser included four lions, probably feet, commissioned from the sculptor Claes Jacopsz.; and that it was decorated with heraldic paintings by "Cornelis the painter," who was probably Cornelis Engebrectsz⁶¹. A metal chandelier, bought in the annual Bamnisse (October 1) market at Antwerp in 1504–1505 by Katryn van Oyen, who was presumably one of the nuns sent to make purchases of such necessi-

ties as spices, was hung in the abbess's chamber. The chandelier cost £ 15/6/8 Hollands⁶². "Cornelis the painter" is met again in 1506–1507, with a commission for the design of stained glass roundels in the "Blue Room," which belonged to the suite of the abbess⁶³. He was paid also for the design of "the coat of arms of St. Benedict," possibly a design for carving⁶⁴. In the previous year he was paid for painting the convent's wagon⁶⁵. Because a new one was built that year, he can be presumed to have painted it; and travel payments suggest that this was a sort of coach, not a farm wagon⁶⁶. Once again there is reason to think that the painter was Cornelis Engebrectsz⁶⁷. In connection with the separation of artistic activities it is interesting that the roundels designed by Cornelis were carried out by Ewout Vos and his two assistants⁶⁸.

For several years nothing of note occurred. In 1528–1529 the Leiden painter Bouwen Claesz. painted part of the abbey's wagon or coach⁶⁹; and in the same year a metal chandelier was made for the "Green Room" by a "Heyndrick the bell-founder" ⁷⁰. Small repairs were carried out on the convent's "horn" (= drinking horn?) the following year by the Leiden goldsmith Willem Dircxz⁷¹. More minor items appear in succeeding years — tapestry cushion covers, for example, in 1530–1531⁷², and a new clothes chest commissioned from the cabinetmaker Cornelis Egbertsz. in 1532–1533⁷³. Recurrent payments for goldsmiths' work could have been repairs or complete renovation of older pieces but are never specifically described⁷⁴. Similar vagueness accompanies most payments to pewterers,

⁵⁹ These were undoubtedly gifts.

⁶⁰ Hüffer, *Bronnen*, I, 606–608, no. 1263, convent inventory of October 11, 1553, 608–609, no. 1264, inventory of silver dated October 11–12, 1553; 624, no. 1303, inventory of refectory dated November 3, 1559; 649–652, no. 1351, convent inventory of June 3, 1569; 653, no. 1353, inventory of silver dated June 3, 1569; 652, no. 1352, inventory of mass equipment, dated June 3, 1569; see also 629, no. 1315, winecellar inventory, dated October 31, 1560, listing types of pewterwork, etc.; and 657, no. 1359, inventory of possessions of the altar of St. George, dated February 24, 1570. The contents of the abbey church are not listed in the preserved inventories.

⁶¹ Inv. no. 187, folios 66 verso and 109; published in Hüffer, *Bronnen*, II, 1004. The only alternative was Cornelis Florysz. the Englishman, also active in Leiden at the time. This is discussed in my study of Cornelis Engebrectsz., who was more important then, too (cf. note 10).

⁶² Inv. no. 194, folio 34.

⁶³ Inv. no. 196, folios 63 verso and 86 verso.

⁶⁴ Inv. no. 196, folio 63 verso.

⁶⁵ Inv. no. 195, folio 22 verso.

⁶⁶ Inv. no. 195, folio 48 verso.

⁶⁷ See note 61.

⁶⁸ Inv. no. 196, folio 89; see also the "bijlage" (appendix) to inv. no. 196, containing the invoices of the glassmaker specifying the work, and of the smith who made the window fittings.

⁶⁹ Inv. no. 218, folio 49, verso.

⁷⁰ Inv. no. 218, folio 49 verso.

⁷¹ Inv. no. 219, folio 49 verso.

⁷² Inv. no. 220, folio 53 verso.

⁷³ Inv. no. 222, folios 123 verso and 130 verso. Cornelis Egbertsz. was the son of Egbert Lambrechtsz. Both cabinetmakers were often employed by the abbey for panelling, doorways, etc. in various years.

⁷⁴ The names of Leiden goldsmiths employed by the abbey will be included in a study of Leiden goldsmiths

which took place almost every year. An exception is the specification in the accounts that a complete new dinner service was bought from the pewtersmith Claes Willemsz. in 1532–1533 ⁷⁵.

Additions to the Abbey Church in the 1530's

Five new stained glass windows were added in the 1530's. Two came in 1533–1534. One, called "the Count's window," was in the nave or transept; and the other, donated by the abbey, was in the choir ⁷⁶. In 1534–1535 three new stained glass windows were installed above the high altar ⁷⁷. The designers of all five are unrecorded, as are the donors of the three windows above the altar.

Musical renovations were also made. The tower clockwork was rebuilt in 1536–1537, with the twelve "smaller" bells cast by Meester Medardus of Mechelen ⁷⁸, and the clockwork for the half-hour chime built by Meester Peter of Mechelen (undoubtedly Peter van den Ghein ⁷⁹). The implication is that the hour was struck on a larger bell or bells than the twelve described as "smaller". This chime replaced one installed in 1490, which had deteriorated badly ⁸⁰. The clock faces and the tower containing the chime were painted by a Leiden painter named Zeger ⁸¹. The

in preparation. Of particular interest is a payment to the Leiden goldsmith Jan Ottenz. in 1535–1536 (inv. no. 225, folio 97) for stamping the coat of arms of the abbess on all the vats. Presumably this indicates a general practice, which means that heraldic stamps may be ownership marks, not maker's marks; moreover, the stamps do not necessarily coincide with the dates in which the stamped pieces were made. Compare note 75, which probably refers to the pieces stamped by Jan Ottenz.

⁷⁵ Inv. no. 222, folio 102 and 103 verso.

⁷⁶ Inv. no. 223, folio 119 verso.

⁷⁷ Inv. no. 224, folio 123 verso. The windows were made by Cornelis Jacopsz.

⁷⁸ Inv. no. 226, folio 119 verso.

⁷⁹ Inv. no. 226, folio 119 verso.

⁸⁰ Inv. no. 226, folio 119 verso. That the hour was struck on larger bells is probably indicated by the fact that Peter van den Ghein was paid for recasting the "large bells" weighing one hundred forty six pounds (inv. no. 226, folio 119 verso). The chime of 1490, which had probably deteriorated because Rijnsburg is so close to the salt air of the coast, is the only pre-Reformation Rijnsburg chime mentioned in R. de Jong, A. Lehr, and R. de Waard, *De Zingende Torens van Nederland*, published by the Nederlandse Klokkenspel Vereniging, 1966 — ( ).

⁸¹ Inv. no. 226, folio 97 verso.

⁸² Inv. no. 227, folio 97 verso.

next year, 1537–1538, the abbey bought a *positif* organ from Jan Jansz. Caga, the organist of the Leiden Pieterskerk mentioned above ⁸².

Probably incorporated into the abbey church were the four large capitals and four small capitals bought that year from a woman stonemason from Delft named Fytgen (Sophia), who also carved the coat of arms at the top of the gable of the abbey ⁸³.

Minor Work by Major Figures

For about ten years no important building activity took place, but several small commissions of varying interest are found. The relatively important Leiden painter Geryt Cornelisz. Vinck ⁸⁴ was paid in 1538–1539 for painting the woodwork in the "new room" ⁸⁵. In the same year four turned pillars were bought in Leiden for use in the abbesses bedstead ⁸⁶. All the window frames were painted green by Dirck Cornelisz., son of the glassmaker Cornelis Jacopsz., and he was also given the job of providing eleven coats of arms of the late empress for use during a memorial service (they were probably paintings on paper) ⁸⁷. The presence of Dirck Cornelisz.

The organ had apparently been needing alteration or repair, since Egbert Lambrechtsz. did some work on it in 1532–1533 (inv. no. 22, folios 124 verso and 125).

⁸³ Inv. no. 227, folios 97 verso and 116 verso. In addition to the capitals and heraldic carving she delivered four drain stones (not described in detail, so probably not gargoyles), seventy-two feet of "edge" stones ("egge"), one hundred seventy one feet of water "frames" ("lysten", possibly "labels" for windows and doors, but perhaps a parapet containing a drainage groove), and eighteen feet of "turns" ("keeren" — the meaning is not clear to me).

⁸⁴ Geryt Cornelisz. Vinck was a painter of portraits, sign boards, and landscapers, as well as being a designer of stained glass. He was next door neighbor to the tapestry weaver Willem Andriesz. de Raet. He was probably identical with the Leiden goldsmith Geryt Cornelisz. Vinck. His activities will be covered in a separate study.

⁸⁵ Inv. no. 228, folio 97. The room decoration consisted of "ogiven" (architectural decoration, presumably) and "carachou" (presumably large leafed foliate wall painting, imitating the large leaf tapestries of the time).

⁸⁶ Inv. no. 228, folio 96 verso.

⁸⁷ Inv. no. 228, folio 96 verso. That the paintings were probably on paper is born out by similar commissions discussed in my biography of Cornelis Engbrechtsz. Further, Dirck Cornelisz. was paid to paint the "short nave" ("dat cort pant") white. Although the records mention this part of the church at several points, it is not clear whether a transept or an addi-

confuses the identification of "Dirck the painter" who painted window frames in 1540–1541⁸⁸. The confusion arises because in 1543–1544, among items of cabinetry commissioned, was a painted balustrade in the cloister courtyard, whose painter is identified as Dirck Hugenz., the brother of Lucas van Leyden⁸⁹. The next year "Dirck the painter" was doing window frames again; and it is specified in 1549–1550 that Dirck Cornelisz. painted various exterior work⁹⁰. More window frames painted in 1550–1551 by Dirck Cornelisz. suggest strongly that Dirck Hugenz. was brought in for special decoration and not for any of the window frames⁹¹.

The cabinetry of this period came from various people, including Daniel [Willemsz.], the cabinetmaker whose surviving masterpiece is the Leiden Pieterskerk pulpit, made to designs by Pieter Cornelisz. Kunst⁹². Daniel Willemsz. provided Rijnsburg with several stools in 1539–1540⁹³. The new furniture of 1543–1544 included some benches, two "*tresoirs*," and a screen to hide the servants' table from the nuns' table in the main hall, besides the balustrade painted by Dirck Hugenz.⁹⁴. A balustrade in front of the large hall may have come from about the same time, it was

tion to the nave is indicated. For a reference on December 8, 1537, to the "*Oude koor*" ("old choir"), still in existence and not demolished, see Hüffer, *Bronnen*, I, 551, no. 1176. Also on the same folio in inv. no. 228 is payment to Meester Peter van den Gheijn of Mechelen for two new bellows for the organ.

⁸⁸ Inv. no. 230, folio 93 verso.

⁸⁹ Inv. no. 233, folio 103. That Dirck Hugenz. was Lucas van Leyden's full brother and not his step-brother is demonstrated in my study of Cornelis Engebrectsz. (cf. note 10).

⁹⁰ Inv. no. 234, folio 104; inv. no. 239, folio 94 verso. The colors most commonly used, and in this case specified, were ochre-brown and green.

⁹¹ Inv. no. 240, folio 106.

⁹² The documentary references for the design and work are given in my biography of Cornelis Engebrectsz. The Pieterskerk pulpit itself, however, will be the subject of a separate study, including biographical notices on Daniel Willemsz. and, more importantly, Pieter Cornelisz. Kunst. The Pieterskerk pulpit is his only known documented work preserved; but more than one hundred fifty previously unknown archival references to him give a reasonably extensive view of his activities.

⁹³ Inv. no. 229, folio 94.

⁹⁴ Inv. no. 223, folio 103. The work was apparently all made by the Leiden carpenter Thonis Jansz.

⁹⁵ Inv. no. 236, folios 97 and 97 verso. Vinck also painted various doors and windows green, including

painted in 1546–1547 by Geryt Cornelisz. Vinck⁹⁵.

Dammas Claesz., son-in-law of Lucas van Leyden, painted the treasurer's room in 1547–1548⁹⁶, and presumably he was the painter who touched up the crucifix in the refectory in the same year⁹⁷. The designer of an enclosed stall made that year for the chapel of the Counts of Holland is unfortunately not mentioned by name⁹⁸.

Later Cloister Activities

The abbess herself commissioned Dirck Pietersz. Crabeth of Gouda to make a stained glass window in the parish church of Boscoop, which fell under her jurisdiction, in 1549–1550⁹⁹.

In 1551–1552 Meester Michiel Votron, sculptor or stonemason of Namen was paid £ 592/-/- for a stone gallery set up in the courtyard, presumably a partial cloister walk¹⁰⁰. It seems, however, that it was never completely delivered; and it was sold in parts in 1560. Aernt Coobel van der Loo, Rentmaster General of the States of Holland, bought the gallery and five round columns of blue stone, with their bases; and Wessel van Boetzelaer, Lord van Asperen, bought four small pilasters¹⁰¹.

Dammas Claesz. was paid in 1554–1555 for

the door in the gallery and the windows in the kitchen. Woodwork painting was commonly done by artists who also painted portraits, designed stained glass, and so on. The important point is presumably that guild members had a monopoly on paint materials and the knowledge to make paint. There are no references in the Leiden pre-Reformation records to anyone specialized in the painting of houses, either as exterior decoration or interior decoration. Glasspainters sometimes were commissioned to do painting in lead white, for which they clearly had the necessary materials.

⁹⁶ Inv. no. 237, folio 95 verso.

⁹⁷ Inv. no. 237, folio 95.

⁹⁸ Inv. no. 237, folio 101.

⁹⁹ Inv. no. 239, folio 107 verso. The price was £ 53/6/8. He is identified as "*Dirck Pietersz. glasbreker wonende te Gouda*" ("glass breaker" is a recurrent synonym in the abbey records for "glassmaker", probably because the installation of a new window included the destruction of whatever remained of an earlier one). See also Hüffer, *Bronnen*, I, 510, no. 1098, April 11, 1510, for regulations about artworks which were allowed in the parish church of Boscoop.

¹⁰⁰ Inv. no. 241, folio 100.

¹⁰¹ Inv. no. 249, folios 40 and 40 verso. The property transferral document (inv. no. 142; see Hüffer, *Bronnen*, I, 629, no. 1314) states that Aernt Coobel

inscribing the date in the choir of the abbey church, which may imply the completion by him of some vault painting, although the records are silent on that hypothesis¹⁰². Dirc the glassmaker (Dirc Cornelisz.) was paid that year for painting the altar in the abbesses room white; and various pieces of furniture were commissioned¹⁰³.

Geryt Cornelisz. Vinck painted and gilded several items in the conventual buildings and church, including some carved lions, in 1555–1556¹⁰⁴, the year in which a stone gallery or parapet was built above part of the church¹⁰⁵. The next year, 1556–1557, plans for a gallery of blue stone in the courtyard of the abbey were commissioned from Meester Jacob, a stonemason from Delft¹⁰⁶. That the designs were ever carried out is not indicated, but the commission may have had something to do with the sale of what had been commissioned earlier from Michiel Votron.

The Delft stonemason Claes Heynricxz. was commissioned to make carved posts and corbels for the refectory fireplace in 1558–1559¹⁰⁷. This fireplace was provided with six statues of angels on its mantelpiece, carved by the Leiden sculptor Claes Jansz.¹⁰⁸. Claes Jansz. collaborated with a Leiden cabinetmaker, Aernt Jacobsz., in providing some carved parts for cabinetry for the refectory¹⁰⁹, so it is possible to imagine that the fireplace hood consisted of cabinetry with niches for the statues and spaces for panels of sculpture subcontracted by Aernt Jacobsz. to Claes Jansz., as was required by guild regulations¹¹⁰.

van der Loo was sold the entire gallery. The document is dated August, 1560.

¹⁰² Inv. no. 244, folio 77 verso. In the previous year Jacop Sluyter, a Leiden painter and cartographer, was paid by the abbey for mapping several of its lands (inv. no. 243, folio 80 verso), and he did this for the abbey in other years, as well. His map activities and those of his brother Pieter, also a cartographer, fall outside the scope of this article, but will be covered elsewhere.

¹⁰³ Inv. no. 244, folios 78, 79, 79 verso, 80, and 82. The furniture included a new "*iresoir*" or "*buf-fetb*", a "*contoor*" (synonymous), and a large double table, besides various doorways.

¹⁰⁴ Inv. no. 245, folios 74, 74 verso, and 75.

¹⁰⁵ Inv. no. 245, folio 71 verso.

¹⁰⁶ Inv. no. 246, folio 61.

¹⁰⁷ Inv. no. 247, folio 57.

¹⁰⁸ Inv. no. 247, folio 62.

¹⁰⁹ Inv. no. 247, folio 59 verso.

The heraldic paintings used in the memorial service for Charles V were provided by the Rijnsburg glassmaker Frederick Fredericxz., a regular employee of the abbey¹¹¹.

Also in 1558–1559 work began on a new building, made to designs by Meester Jasper Cornelisz., a Leiden mason¹¹², and by Meester Frans Dircxz., a Delft cabinetmaker¹¹³. The new building had stonework around all windows and doors of the ground floor; the rest was brick. The stonework was delivered in 1559–1560 by a Dordrecht stonemason, Jan Willemsz.¹¹⁴. Two pairs of carved fireplace posts were bought in Amsterdam¹¹⁵. Lead for the new building was obtained from Mees Havicxz., a Leiden pewter-smith who often did repairs for the abbey¹¹⁶. The building was apparently completed in 1561, when the weather-vane was paid for, various painting jobs were done, and Thomas Bot, an Utrecht bell-founder, made a new convent bell¹¹⁷. Hüffer reports an inscription composed by Hadrianus Junius to commemorate the completion of the building¹¹⁸.

In 1561–1562 six pairs of fireplace posts and ten large corbels were bought from the Amsterdam stonemason Jan Ghysbrechtsz.¹¹⁹. The mason Jasper Cornelisz. was paid, among other things, for designs apparently connected with rebuilding the dormitory¹²⁰. Two altarcloths, a crown for a statue of Mary (or: a chandelier to be hung in front of the statue of Mary), and other things for the Chapel of the Counts of Holland were bought in 1563–1564¹²¹. The high altar, the crucifix, and all the statues were painted in No-

¹¹⁰ References are given in my study of Cornelisz. Engebrechtsz. (cf. note 10).

¹¹¹ Inv. no. 247, folio 67. The original notation, stricken out, lists Dammas Claesz. as the painter of the coats of arms.

¹¹² Inv. no. 247, folio 70 verso.

¹¹³ Inv. no. 247, folio 70 verso. The building is mentioned without the names of its designers in Hüffer, *Rijnsburg*, 240.

¹¹⁴ Inv. no. 248, folio 54.

¹¹⁵ Inv. no. 248, folio 55.

¹¹⁶ Inv. no. 248, folio 55 verso.

¹¹⁷ Inv. no. 248, folios 56, 58 verso, 60, and 60 verso. The painting was done by Dirck Cornelisz. and his two sons, and by the Leiden painter Jacob Willemsz. [Sluyter] and his assistant ("*knecht*", which may mean apprentice).

¹¹⁸ See Hüffer, *Rijnsburg*, 240.

¹¹⁹ Inv. no. 250, folio 55 verso.

¹²⁰ Inv. no. 250, folio 64 verso.

¹²¹ Inv. no. 252, folio 59 verso.

vember, 1566, and the church was cleaned and plastered (inside) ¹²². In 1567–1568 the altar of the Chapel of the Counts of Holland was enriched with carving by the Leiden sculptor Aelbert Jansz. ¹²³. No iconoclastic incidents at Rijnsburg in 1566–1567 are indicated by the abbey records.

Gifts

Wouter Pietersz. Crabeth was commissioned by the abbess in 1560–1561 to make one of the windows of the rebuilt St. Janskerk of Gouda, at a price of £ 192/2/- ¹²⁴. The same year Cornelis Claesz., a Leiden goldsmith ¹²⁵, was commissioned by the abbey to remake a silver cup, which was presented to the dean of the Collegiate Church of St. Pancraes in Leiden ¹²⁶. Another cup worth £ 200/-/- was donated by the abbey to its treasurer, but the goldsmith is not named ¹²⁷. In 1567–1568 the abbey's glassmaker, Frederick Fredericxz., was commissioned to make a stained glass window as a gift from Rijnsburg to the monastery of the Minorites outside Leiden ¹²⁸. Finally, in 1569–1570 the abbess of Rijnsburg contributed £ 12/16/- to the convent of the Clares in Leiden for the construction of a new "Sacramentshuis" (ostensory) ¹²⁹. These last two commissions might be references to repairs or replacements of things damaged during iconoclasm in 1566–1567, but proof is absent. A counter-argument might be seen in the earlier contribution by the abbess in 1559–1560 (£ 4/10/-) for the construction of the chapel of the Clares in Leiden, which may indicate that work on the chapel had merely progressed to the point of construction of an ostensory by 1569–1570 ¹³⁰.

Conclusion

One of the more notable aspects of the series of payments for works of art, salaries for musicians, and construction of buildings is that no commis-

sions for panel paintings are found in it. The Abbey of Rijnsburg as such clearly did not commission paintings from income derived from its property. There were paintings in the abbey, nonetheless, although how many there were is unknown. Two paintings were remembered for genealogical reasons by the last abbess, Stephania van Rossem, when she was asked in 1577 to make a deposition about the genealogy of one of the earlier abbesses ¹³¹. She mentioned a portrait of the abbess Elisabeth van Matheness († November 9, 1494), which had hung in the chapter house at Rijnsburg, and on which were found eight quarters, among which were van Matheness, van der Horst, and van Hodenpijl. Above the tomb of the van der Does-van Remmerzwael family, which was in the abbey church under the organ, had hung a memorial painting depicting St. Gregory and other people, and including the sixteen quarters of Adriaen van der Does and the sixteen quarters of his wife Geertruid van Remmerzwael, parents of Heynrick van der Does. The painting was brought to the house in Utrecht where Stephania van Rossem was living in 1577, at the request of Heynrick van der Does. Stephania later returned to Leiden, but it is not known what happened to the painting.

Donations of paintings were certainly private, and it is possible that statues were also gifts ¹³². The abbey's financial records, therefore, do not do justice to the artistic wealth present in the abbey, and to some extent indicated by the inventories ¹³³. The contents of the financial records do, however, form a nearly unbroken sequence casting light on the church furnishings, the abbey's building activities, the artists who worked for Rijnsburg (and who may also have provided unrecorded, donated artworks), and the excellent musical activity which were essential aspects of the sixteenth-century development of what was perhaps Holland's most important abbey.

¹²² Inv. no. 811; summarized in Hüffer, *Bronnen*, I, 644-645, no. 1342.

¹²³ Inv. no. 253, folio 53; he also did unspecified work in the abbey church.

¹²⁴ Inv. no. 248, folio 66 verso; mentioned in Hüffer, *Rijnsburg*, 239.

¹²⁵ Either Cornelis Claesz. van Noorde or Cornelis Claesz. van Aecken.

¹²⁶ Inv. no. 249, folio 67 verso.

¹²⁷ Inv. no. 249, folio 68.

¹²⁸ Inv. no. 253, folio 58; mentioned by Hüffer,

Rijnsburg, 244 (for "nyen glas", read "nyeu glass").

¹²⁹ Inv. no. 254, folio 53.

¹³⁰ Inv. no. 248, folio 66 verso.

¹³¹ Inv. no. 983; the contents are described in Hüffer, *Bronnen*, I, 684-685.

¹³² This was true at Marienpoel, mentioned in my study of Cornelis Engebretsz. (cf. note 10).

¹³³ The inventories do not, however, mention paintings or sculpture, nor is the church included. The summaries given by Hüffer are not exact enough for study of some items, such as tapestry cushion covers.

OP ZOEK NAAR DE ARCHITEKT VAN HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM

ENGELBERT H. TER KUILE

Opgedragen aan Mr. Adolph Staring die op 2 oktober 1975 de leeftijd van 85 jaar bereikte.

Toen Henry Hope's nieuwe buitenhuis Welgelegen, anders gezegd Het Paviljoen, in 1788 was voltooid moet deze destijds zeer moderne „villa” vrij wat belangstelling hebben gewekt. Daarop wijst het aantal afbeeldingen van Het Paviljoen die kort of vrij kort na de voltooiing werden gemaakt¹. Gegevens over de architect van Henry Hope hebben zijn tijdgenoten ons evenwel niet nagelaten. Natuurlijk wist hijzelf aan wie hij de opdracht had verleend, maar uitlatingen van Hope dienaangaande zijn evenmin bekend en zijn particuliere correspondentie die hij in 1794 bij zijn verhuizing naar Londen zal hebben meegenomen is nooit teruggevonden.

Tenslotte is er toch een publicist geweest die meende te weten wie Het Paviljoen had ontworpen: Pierre Jacques Goetghebuer, geboren Gentenaar, 1788-1866. In 1825 verscheen in Gent de eerste uitgaaf van zijn werk dat de titel draagt: *De voornaamste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden*. Het Paviljoen is er vertegenwoordigd door een gezicht op het front en door een plattegrond. In de verklarende tekst op blz. 47 staat: „Omstreeks 1790 gebouwd naar de tekeningen van den Heer Triquetti, toenmalig consul van het Hof van Sardinië in Den Haag”². Hetzelfde wordt vermeld op blz. 46 van de Franse editie die in 1827 volgde. Verder vermeldt Goetghebuer dat deze Triquetti in Turijn was geboren en dat de uitvoering van het werk was toevertrouwd aan J. B. Dubois uit Dendermonde.

Het heeft ons steeds bevreemd dat Triquetti niet alleen consul van Sardinië was maar ook praktiserend architect. Overigens dwaalde Goetghebuer ten aanzien van Triquetti's standplaats: het consulaat was niet in Den Haag maar in Amsterdam gevestigd. Bijzonder vreemd leek het ons dat wij geen enkel voorbeeld konden opsporen van Triquetti's activiteit als architect. *Thieme-*

Becker's Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler noemt hem terloops onder de letter D in voce J. B. Dubois op grond van Goetghebuer's bewering maar niet onder de letter T naast zijn naamgenoten, de 19de-eeuwse Franse kunstenaars Triquet, Triquetti en Triquety.

Onze tekst over Het Paviljoen op blz. 113 van *Duizend Jaar Bouwen in Nederland*, II (1957) laat de mogelijkheid dan ook open dat Goetghebuer onjuist was geïnformeerd toen hij het ontwerp voor Het Paviljoen aan Triquetti toeschreef. In ieder geval, het leek ons de moeite waard zoveel mogelijk gegevens over Triquetti te verzamelen. De vrucht hiervan is het volgende overzicht:

In zijn artikel „De Sardische gezantschapsberichten uit Den Haag 1784-1787”³ deelt prof. dr. J. J. Poelhekke mee dat „de lichtelijk mysterieuze Triquetti” maar twee keer voorkomt in de correspondentie van graaf Montagnini di Mirabello, gezant van Sardinië in Den Haag. Het eerst wordt hij genoemd in de instructie van de gezant die in 1778 zijn post aanvaardde: „Nous avons à Amsterdam un consul nommé Triquet dont Nous avons lieu d'être contents et que vous pourrez employer à besoin”. Een brief van 3 januari 1784 bevat het bericht „D'après les témoignages avantageux que vous rendez au S. Triquetti sur le zèle qu'il montre pour le service du Roi, Sa Majesté s'est volontiers déterminée à lui donner des marques de Son agrément”: hij mag een consulsuniform dragen „ainsi qu'il le désire” en ontvangt een gratificatie van L 1.500 „sur les fonds qui sont entre les mains de M. Hope”. Prof. Poelhekke neemt verder aan dat Triquetti de „on” is die de gezant voorziet van allerlei berichten uit Amsterdam. Overigens was Triquetti niet alleen maar een informant van de gezant, hij assisteerde hem ook in het diplomatieke werk, getuige een relaas van jhr. F. J. E. van Lennep over de mis-

¹ Gravure in *De Nederlandsche Mercurius* van mei 1789 t.o. blz. 188; aquatint in S. Ireland, *Picturesque Tour through Holland in 1789*, eerste uitgaaf, London 1790 blz. 112; twee gravures door B. (Benjamin Rodolphe) Comte naar tekeningen van 1791 door H. P. Schouten; schilderstuk door Hendrik Frans de Cort

(1742-1810), afgebeeld o.a. in *Jaarboek „Haerlem”* 1969, blz. 180.

² Sinds 1720 voerde de hertog van Savoye de titel Koning van Sardinië.

³ *Mededelingen van het Nederl. Hist. Instituut te Rome*, 3^e reeks deel X 1959, blz. 277 noot 1.

lukte vredesonderhandelingen tussen Engeland en de Republiek in 1781 en '82: „Eind mei (1781) wordt Rendorp benaderd door Triquetti, consul van Sardinië in Amsterdam, volgens instructie van graaf de Mirabel, gezant van deze mogendheid in Den Haag, die een brief heeft ontvangen van zijn collega in Londen, markies de Cordon, waarin wordt gewezen op de vrede-lievende gezindheid van de Engelse regering”⁴.

Behalve medewerker van de gezant van Sardinië was hij geheim agent van Sir Joseph Yorke, de Britse ambassadeur vóór en van Sir James Harris, de Britse ambassadeur na de Vierde Engelse oorlog⁵. Gedurende die oorlog bleef hij het Foreign Office en Yorke berichten toesturen. Als geheim agent werd hij aangeduid met de letter X, maar op den duur is het mogelijk geweest hem met de consul van Sardinië in Amsterdam te identificeren. Harris was bijzonder met hem ingenomen en getuigde „he is really of infinite use”. Toen Harris bij zijn komst in het laatst van 1784 moeite had tot contacten te komen effenden Montagnini en Triquetti hem de weg. In juli 1786 arrangeerde Harris voor Triquetti, die toen met Henry Hope een reis naar Engeland maakte, een bezoek aan Francis Carmarthen, Marquess of Leeds, de toenmalige Foreign Secretary, op wie Triquetti in alle opzichten een gunstige indruk moet hebben gemaakt. Triquetti was trouwens niet iemand die alleen maar inlichtingen verschafte, hij gaf ook commentaren en maakte plannen hoe in zekere situaties te handelen.

De relaties die Triquetti getuige juistvermelde reis met Henry Hope had, zijn ongetwijfeld van politieke aard geweest. In dit tijdsgewricht, toen de Patriotten de stadhouderlijke partij steeds feller bestreden en de Britse en de Franse regering elk van haar kant poogden de Republiek voor hun politiek te winnen, moet Henry Hope er alles aan gelegen zijn geweest dat de vroegere alliantie met Engeland werd hersteld en verzekerd. Dat hij Prinsgezind was wist men zeker wel, maar deze machtige man die in Amerika was geboren — over hem straks meer — hield zich in het openbaar buiten de partijstrijd. Zelf verklaarde hij in 1787: „not being obliged either by status or duty I have observed strict neutrality”⁶. Zijn medewerking aan het streven van de zeer actieve am-

bassadeur Harris heeft hij kennelijk gegeven door van Triquetti's diensten gebruik te maken waarbij uiterste geheimhouding noodzakelijk was. In de jaren na de Vierde Engelse Oorlog (1780–'84) was Hope bezig eerst met het voorbereiden van de plannen voor Het Paviljoen en vervolgens met de uitvoering daarvan. Wat kon de geheimhouding meer begunstigen dan dat Hope voor de leus Triquetti in dienst nam om zijn factotum te zijn voor de besolmeringen inzake Het Paviljoen? Juist doordat Triquetti een buitenlander was kon niemand nagaan of hij daarvoor de kwalifikaties bezat. Cobban merkte ten aanzien van Triquetti's positie als consul op „both as to duties and emoluments a perfect sinecure”. Een aanstelling in dienst van Hope voor het bouwen van Het Paviljoen gaf de geheime agent een alibi dat ook hemzelf bijzonder welkom moet zijn geweest. Het gevolg zou zijn dat de consul en geheime agent de geschiedenis inging als de ontwerper van een monumentaal gebouw dat zijn weerga niet had in de Verenigde Nederlanden.

Wie kennis neemt van bovenstaande reconstructie van de loop der zaken kan licht de gedachte bij zich voelen opkomen: se non è vero è ben trovato. Men bedenke dan dat Goetghebuer zijn verhaal toch niet helemaal uit de lucht zal hebben gegrepen. Hij moet hebben gehoord dat Triquetti iets met Henry Hope te maken heeft gehad en dat hij bij het werk aan Het Paviljoen betrokken is geweest. Wanneer wij het ontwerp aan een ander, aan een Nederlander zullen gaan toeschrijven beladen wij ons met de plicht een verklaring te geven op de vraag hoe Goetghebuer tot zijn toeschrijving kwam. Voor een andere aannemelijke verklaring zien wij geen mogelijkheid.

In de gegeven omstandigheden kunnen alleen de architectonische kenmerken die Het Paviljoen vertoont ons op het spoor brengen van de man die Henry Hope's architect is geweest. Intussen, het karakter van het gebouw zal niet uitsluitend door die architect zijn bepaald. Het Paviljoen, enig in zijn soort, weerspiegelt naar men kan verwachten ook de bedoelingen, de verlangens en de visie van de bouwheer. Het is dus nuttig een beschouwing te wijden aan de man Henry Hope⁷.

Henry Hope, 1735–1811, behoorde tot een tak van een Schots geslacht die zich in de Verenigde

⁴ F. J. E. van Lennep in *Amstelodamum, Maandblad*, 53^e jaargang 1966, blz. 31.

⁵ H. T. Colenbrander, *De Patriottentijd* I, Mart. Nijhoff, Den Haag 1897, blz. 159, 200, 209, 226 en III, blz. 59 noot 1; A. Cobban, *Ambassadors and Secret Agents*, Jonathan Cape, Londen 1954, blz. 133-135.

⁶ M. G. Buist, *At Spes Non Fracta, Hope & Co. 1770-1815*, Mart. Nijhoff, Den Haag 1974, blz. 41, 42.

⁷ Zie over hem M. G. Buist, a.w., eerste hoofdstuk en D. Watkin, *Thomas Hope 1769-1831 and the Neo-Classical Idea*, John Murray, Londen 1968, blz. 1-5.

Nederlanden had gevestigd. Zijn overgrootvader, ook Henry geheten, woonde in 1664 in Rotterdam waar hij handel dreef, zijn grootvader stichtte een handelshuis in Amsterdam, zijn vader was omstreeks 1730 naar Amerika gegaan en had zich in Boston neergelaten en daar werd hijzelf geboren. Op zijn dertiende jaar werd hij ter opvoeding naar Engeland gestuurd, en in 1754 begon hij er zijn carrière in een Londens handelshuis dat relaties had met de Amsterdamse Hopes. In 1760 bezocht hij zijn ooms in Amsterdam op wie hij blijkbaar een goede indruk maakte. Het gevolg was dat de jonge Henry in 1762 als deelgenoot door zijn ooms werd opgenomen in het handelshuis Hope & Co. dat toen werd opgericht. Behalve goederenhandel was het ook de geldhandel waarmee dit internationaal gerichte bedrijf zich bezig hield. Op den duur werd Henry de leidende figuur die Hope & Co. tot grote bloei bracht.

De Hope's van de Nederlandse tak bleven steeds betrekkingen onderhouden met de Hope's in Schotland, waarvan vooral de tak Hope of Hopetoun het tot grote welstand en hoog aanzien bracht. In het eind van de regering van Willem III liet Charles Hope of Hopetoun in Linlithgowshire door de architect William Bruce Hopetoun-House bouwen. In 1703 werd deze Charles de eerste Earl of Hopetoun, en twintig jaar later liet hij Hopetoun-house door William Adam verbouwen tot de bekende indrukwekkende residentie⁸. Henry Hope bleef ongetrouwd. In 1769 kocht hij de buitenplaats Welgelegen bij Haarlem, waarop hij, na het terrein door aankopen vergroot te hebben en het oude huis te hebben gesloopt, in of omtrent 1786 de villa liet bouwen waarin nu het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland zetelt. Het nieuwe huis Welgelegen was bestemd om er o.a. zijn aanzienlijke verzameling schilderijen en andere kunstwerken onder te brengen.

In 1794, toen de bezetting van de Republiek door Franse troepen dreigde, verliet Henry het land met pak en zak en vestigde hij zich metterwoon in Londen in het huis dat hij van de toenmalige Lord Hope of Hopetoun had gekocht.

Henry Hope, hoewel vrijgezel gebleven, moet familiezwak zijn geweest. Een jongeman, John Williams, die als klerk op het kantoor was gekomen, werd zijn protégé en op den duur zijn aan-

genomen zoon. Op zijn instigatie werd Williams in 1782 bovendien de man van zijn lievelingsnicht Ann, oudste dochter van zijn zuster, en deelgenoot in Hope & Co. Williams wijzigde zijn achternaam eerst in Williams Hope en mocht zich sinds 1803 John Hope noemen. In 1802 schonk Henry Het Paviljoen aan dit echtpaar, en ter gelegenheid daarvan liet hij door Benjamin West een familietafereel schilderen waarop geheel links een model van Het Paviljoen staande op een hoog voetstuk is weergegeven en geheel rechts Williams Hope met zijn vrouw⁹. De slechte verstandhouding tussen de echtelieden is waarschijnlijk aanleiding voor John Hope geweest om in 1808, nog voor de dood van Henry Hope, Het Paviljoen te verkopen aan Lodewijk Napoleon, de koning van Holland.

Het is duidelijk dat Henry Hope, toen het voornemen bij hem opkwam om een nieuw buitenverblijf bij Haarlem te bouwen, verschillende verlangens had waaraan dit moest voldoen. Niet alleen zou het een comfortabel verblijf dienen te zijn waar hij zich kon terugtrekken en gasten kon ontvangen, er moesten ook zalen zijn die een privaat kunstmuseum zouden vormen en tenslotte zal hij de ambitie hebben gehad een statussymbool te scheppen dat voor de Nederlandse Hopes een soortgelijke betekenis kon hebben als Hopetoun-house al had voor de Schotse Hopes. Deze drie bedoelingen in één huis te verenigen is kennelijk niet gemakkelijk geweest. Het huis bestaat uit twee vleugels die de plattegrond de gedaante van een winkelhaak geven: een langgerekte vleugel met representatief front op het zuiden, uitziend op de Haarlemmerhout, en een kortere westelijke vleugel evenwijdig met de Dreef die speciaal voor de bewoning was bestemd. Laatstgenoemde, vrij compact ingedeeld en voorzien van drie rijen vensters, contrasteert sterk met de zuidvleugel die een laag onderhuis bevat en daarboven een bel-étage. De zeer hoge vierkante middenzaal en de langwerpige zalen aan weerszijden daarvan vormden de kunstgalerij, op het westelijke eind bevond zich de ovale muziekzaal en op het oostelijke eind een ruim appartement. In de binnenhoek van de winkelhaak springt een monumentale ingangspartij uit met lichtelijk teruggebogen voorzijde. Bij een dusdanige opzet kon Het Paviljoen niet tot een éénheid groeien. Zonder twijfel heeft de architect onder zware druk

⁸ John G. Dunbar, *The Historic Architecture of Scotland*, Batsford, Londen 1966, blz. 108 en afb. 68.

⁹ D. Watkin, „The Hope-family by Benjamin West”,

Burlington Magazine, Vol. CVI, 1964, blz. 571. Een afbeelding in kleur tegenover de titelpagina van het aangehaalde boek van M. G. Buist.

gestaan van de verlangens en eisen van de bouwheer die het hem bepaald niet gemakkelijk moet hebben gemaakt. Dit blijkt uit het volgende.

Sinds de tijd van Henry Hope heeft de zuidelijke vleugel een wijziging ondergaan waarvan het gevolg is dat het front nu een heel andere indruk maakt dan voordien. Volgens het model op het familiestuk door Benjamin West en alle andere oude afbeeldingen waren de armen van de kunstgalerij voorzien van doosvormige verhogingen op korte afstand van de kop van de middenpartij en terugliggend achter de balustraden. Hun bestemming moet zijn geweest door hun grote aantal vensters licht van boven te laten vallen op de kunstwerken in de zijzalen, een bestemming waarvoor men later glaskappen is gaan construeren. Eerst in 1870 zijn zij dan ook door glaskappen vervangen die op oude foto's te zien zijn, en die ook al weer zijn verdwenen. Gezien de beperkte technische mogelijkheden in de tijd dat Het Paviljoen werd gebouwd kunnen de „doosvormige verhogingen” die verzezen boven uitsnijdingen in de plafonds niet anders dan in hout zijn uitgevoerd. Hun houtconstructie zal uitwendig zijn gecamoufleerd door ze te schilderen in de tint van het pleisterwerk van de gevel. Dat de architect van Henry Hope van de aanvang het voornemen had de zuidelijke vleugel met deze „doosvormige verhogingen” te belasten komt ons uitermate ongeloofwaardig voor. Wij vermoeden dat hij ze niet dan na sterk tegenstand te hebben geboden tenslotte heeft aanvaard, en dat het representatieve front gelijk het nu is vrijwel de gedaante heeft die de ontwerper van de aanvang voor ogen stond. „Vrijwel”: de „skyline” had hij zich misschien iets minder strak en kaal voorgesteld.

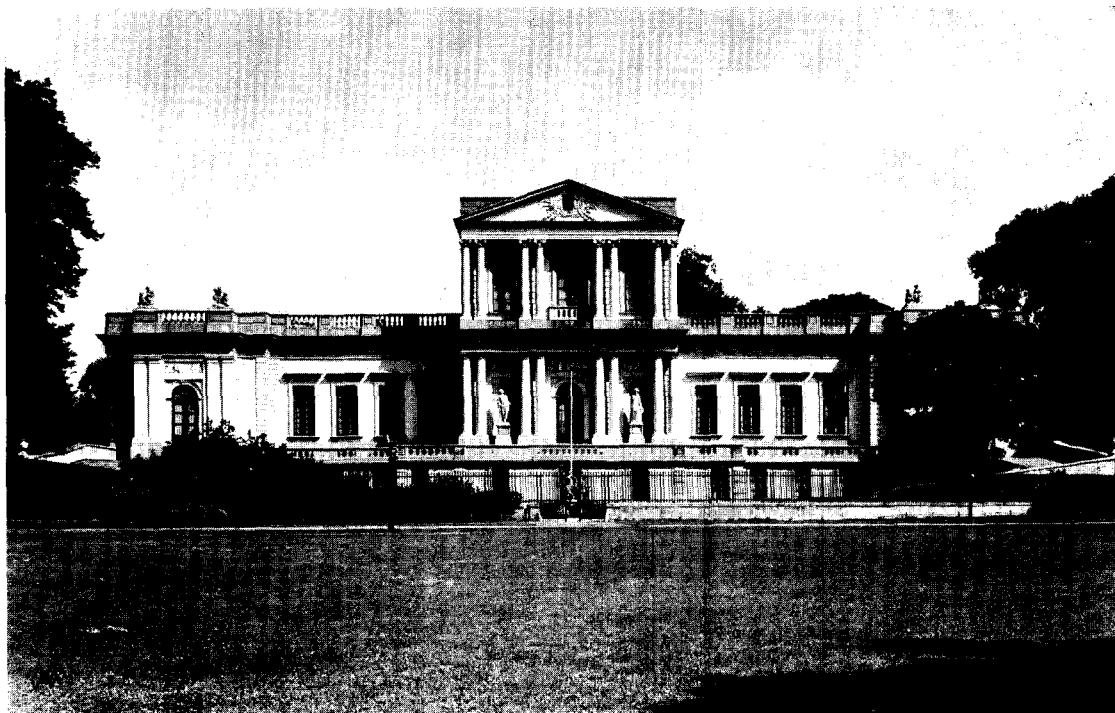
Het valt niet te ontkennen, in het front van Het Paviljoen zoals het zich breed, rustig en statig ontplooit boven de gebogen opgangen aan weerszijden en het terras waarnaar deze voeren spreekt de geest van het classicisme dat sinds het midden van de 18de eeuw in opkomst was. Dit classicisme als internationaal verschijnsel heeft vooral aanvankelijk weinig uniformiteit vertoond. Het wortelde zowel in stijl van Palladio als in de bronnenpublicaties over de klassieke Oudheid die voor en na verschenen en bovendien ook nog in de architectuur uit de tijd van Louis XIV waarvan verstrakte, versoberde en meer verfijnde versies werden ontwikkeld. Dit laatste procédé was

¹⁰ H. P. R. Rosenberg, „De architectenfamilie Vierwant”, *Weekblad Bouw*, 18, 2e halfj., 1963, blz. 1616, afb. op blz. 1621 en A. W. Weissman, *Geschiedenis*

vóór ongeveer 1785 het enige dat men in de Republiek kende. De architect van Het Paviljoen heeft zijn best gedaan om zich daarvan los te maken, en, wat het front aangaat, hij heeft een respectabel en zeer persoonlijk stuk werk geleverd. Dat de architect hier inheems was blijkt uit allerlei details: het blijkt uit de gepaarde kolommen van Het Paviljoen aan front en binnenplaats die herinneren aan die van het voormalige rechthuis, later gemeentehuis in Westzaan (1772 naar ontwerp van Johan Samuel Creutz) en van de ingangsporticus van Teylers Hof in Haarlem (1785 naar ontwerp van Leendert Viervant). De merkwaardige rond gevormde hoeken van Het Paviljoen hebben voorgangers aan het juistgenoemde oude rechthuis van Westzaan en kenmerkten ook de Delftse Poort in Rotterdam (1769–1772 naar ontwerp van Pieter de Swart). Kroonlijst-consoles zoals die voorkomen aan de westelijke vleugel van Het Paviljoen vindt men overal in Nederland. De wijze waarop de eindpartijen van het front zijn gemodelleerd wijzen op bekendheid met een Franse architectuurtraditie, maar daarmee waren de Nederlandse architecten al heel lang vertrouwd. De lichtelijk concave ingangspartij aan de binnenhof doet denken aan de oudere ingangspartij van de Britse ambassade in Den Haag en die van de Koninklijke Schouwburg aldaar. Uniek is Het Paviljoen onder de Nederlandse buitenverblijven door het frontterras met zijn gebogen opgangen. Dat wil nog niet zeggen dat de Nederlandse architecten van de 18de eeuw met dit element onbekend waren gebleven, maar betekent alleen dat geen enkele andere opdrachtgever dan Henry Hope ooit de gelegenheid gaf zulk een weidse basis aan hun opgaande werk te geven. Van de Arnhemse architect Roelof Roelofs. Viervant zijn ontwerp-tekeningen bewaard voor een barokpaleis dat verrijst op een terras met gebogen opgangen ¹⁰.

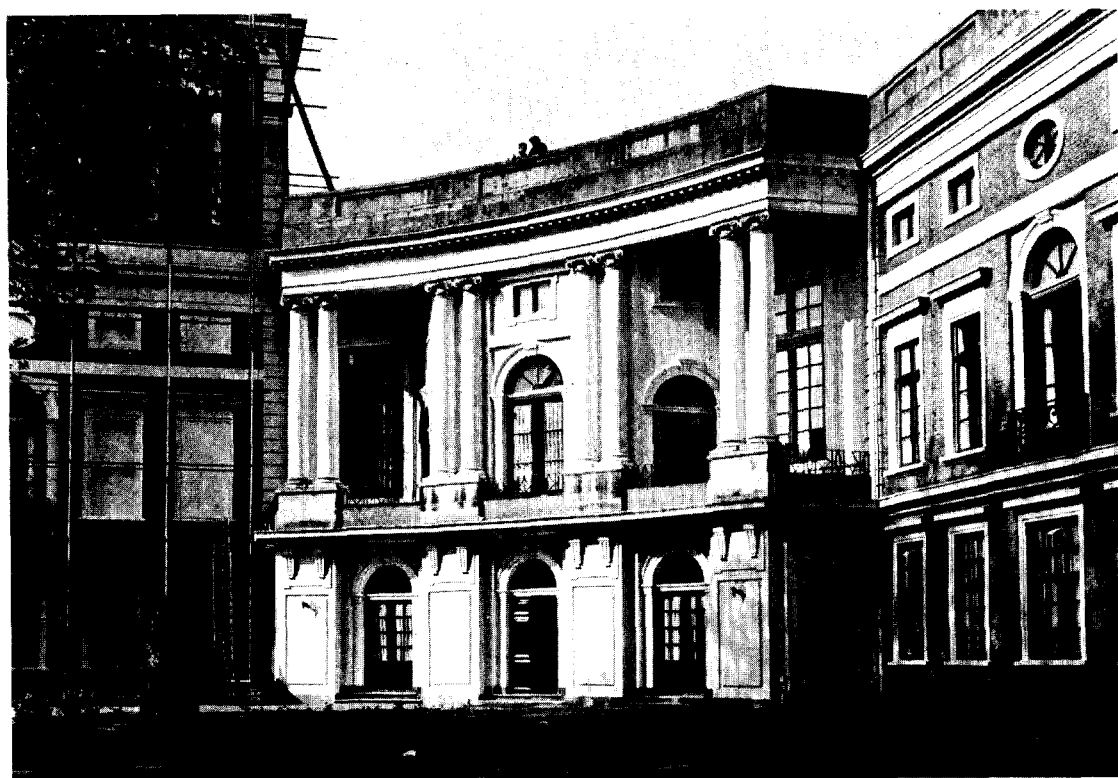
Wij nemen aan met het bovenstaande duidelijk te hebben gemaakt dat men de ontwerper van Het Paviljoen onder de Nederlandse architecten zal moeten zoeken, maar de gesignaleerde kenmerken en eigenaardigheden laten niet toe een bepaalde naam naar voren te brengen. Wij zouden ook nooit verder zijn gekomen ware het niet dat een siermotief, voorkomend in balustraden, borstweringen en smeedwerk van hekwerken, ons op een spoor bracht.

De statietrap die onmiddellijk achter de vestider *Nederlandsche Bouwkunst*, Van Looy, Amsterdam 1912, afb. op blz. 418.

Afb. 1. Het Paviljoen gezien van het zuiden.

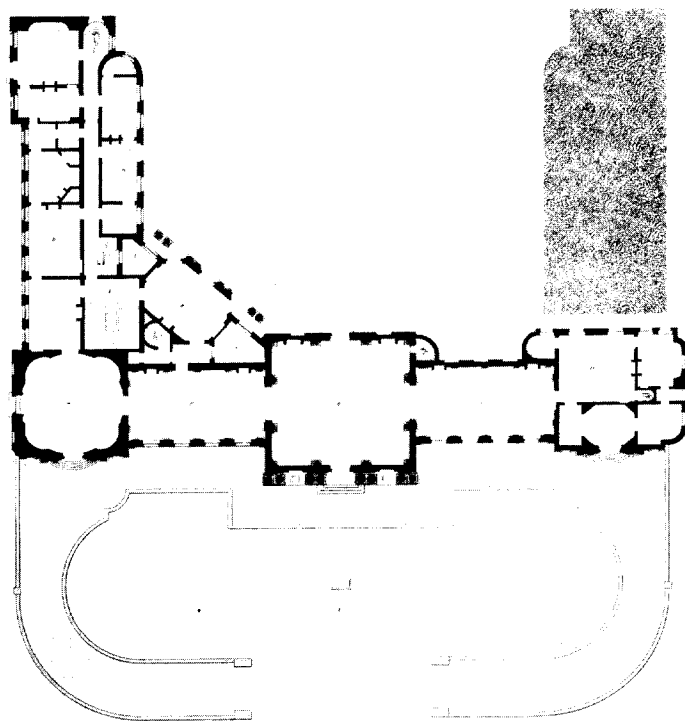
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

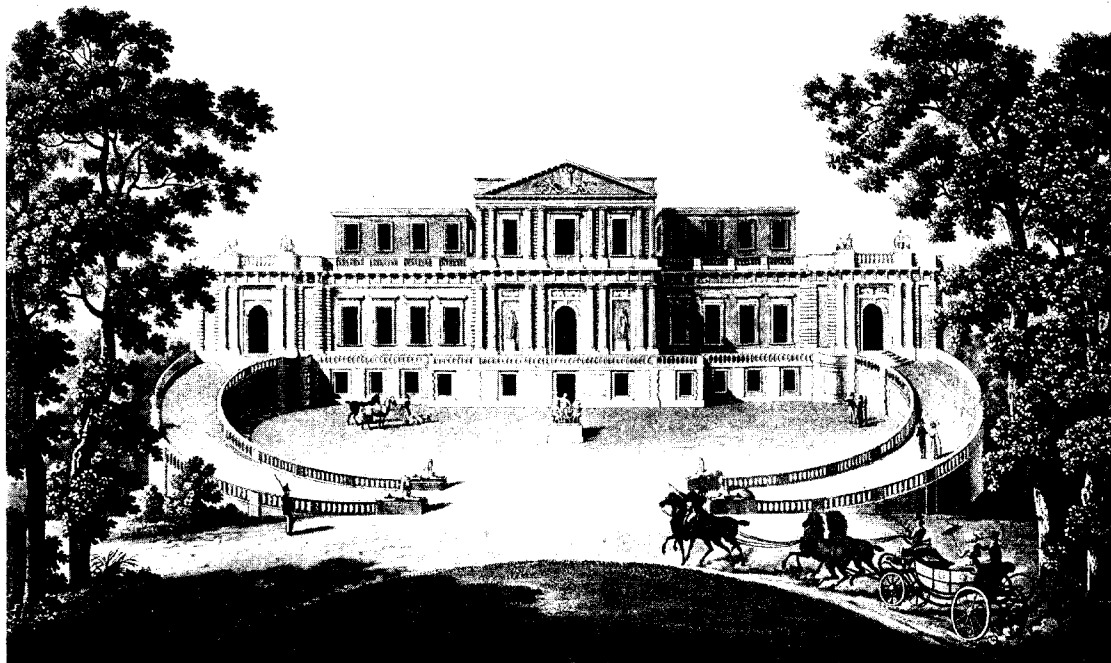
Afb. 2. Het Paviljoen, ingangspartij aan de binnenhof.

(Foto E. H. ter Kuile).

HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM

Afb. 3. Het Paviljoen, plattegrond volgens Goetghebuer a.w. De ovale zaal is ten onrechte rond weergegeven. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 4. Het Paviljoen, in de oorspronkelijke gedaante volgens Goetghebuer. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

bule is gelegen treft door de weelderige ornamentatie van de balustrade die, met uitzondering van haar marmeren deklíjst, in gemarmerd hout is uitgevoerd. Het ornament vertoont louter plantaardige vormen. Het kernmotief bestaat uit afwisselend zeer grote en zeer kleine lussen die worden gevormd door slingers van eikeloof welke dooreengevlochten zijn. Het eikeloof is bijzonder naturalistisch weergegeven met eikels in het gebladerte. Dit kernmotief kan men beschouwen als een vertaling in het vegetatieve genre van een meer abstract motief, te weten dat van de vlechtband of, om de Franse term te gebruiken, van de entrelacs. In verschillende variaties is de vlechtband sinds het begin van de 16de eeuw hier toegepast als vlakvulling. Met het zegevieren van het rococo-decor raakt het motief in onbruik, maar het beleeft een „come-back” wanneer men beu is van rococo-vormen¹¹. Gebruikt in balustraden is de vlechtband vrijwel steeds een zelfstandig dragend element waarop de deklíjst rust: er is geen achtergrond meer. Zo verwerkte Daniel Marot de vlechtband in de leuning van de centrale trap van Het Loo (omstreeks 1690), Jacques-Ange Gabriel in de borstweringen om de terrassen van het Petit Trianon, en de architect van Het Paviljoen in de statietrap, in de balustraden van het frontterras, in die van het kleine balkon tussen de zuilen van het middenblok en, in bijzonder luchtige vorm, in de ijzeren hekken van andere balkons en van glasdeuren en vensters.

Geen Nederlandse architect heeft ooit zulk een cultus gemaakt van „entrelacs” als Leendert Viervant (Arnhem 1752–Amsterdam 1801) voor de twee enige volledige gebouwen die tot dusver op zijn naam stonden: Teylers Museum en Teylers Hof, beide in Haarlem. Teylers Stichting bezit een reeks ontwerptekeningen van hem voor het weelderige interieur van de zogenaamde ovale museumbibliotheek, sommige niet alleen gesigneerd maar ook voorzien van het jaartal 1779.

¹¹ Svend Eriksen, *Early Neo-Classicism in France*, Faber & Faber Londen, 1974, passim.

SUMMARY

Het Paviljoen (The Pavilion) is the name of the country house which the Amsterdam merchant banker Henry Hope (1735–1811) had built for himself near Haarlem and which was completed in 1788. Since 1930 it has served as the seat of the administration of the province of Noord-Hol-

De balustrade van de galerij is er op weergegeven met een fors en tegelijkertijd fijn gedetailleerd vlechtbandornament dat onmiskenbaar bestemd was om in hout te worden uitgevoerd. Tegen een houten balustrade schijnt men bezwaren te hebben gemaakt, en de galerij kreeg een ijzeren leuning waarvan het staafwerk een speels vlechtwerk te zien geeft, geheel volgens het principe van de vlechtband en niet partieel zoals aan de genoemde hekken van Het Paviljoen. In de Teylers Bibliotheek treft men een vlechtband-decor verder aan in het stucplafond van de trap naar de galerij, aan de 18de-eeuwse tafels die speciaal zijn gemaakt voor de oude globes en instrumenten, en Viervant tekende het op proefontwerpen met alternatieven voor de bibliotheekbetimmering.

Wat Teylers Hof aangaat dat in zijn fronton het jaartal 1785 draagt, aan weerszijden van het fronton sluiten vlechtbandbalustraden het gevelvlak af, en de onderzijde van de architraaf over de ingang is met een vlechtbandrelief versierd. En om de opsomming van gelijkenissen te besluiten, aan de pleinzijde van de statige porticus bevindt zich boven de doorgang een zonnewijzerplaat die in een rijkgesneden ornamentatie is gevat met afhangende festoenen van eikeloof mét eikels, festoenen die als twee druppels water gelijken op de gevlochten slingers van de statietrap in Het Paviljoen.

Het dusdanig veelvuldig voorkomen van één bepaald siermotief in allerlei variaties aan drie belangrijke gebouwen die binnen een tijd van ongeveer acht jaar in het rechtsgebied van het oude Haarlem tot stand zijn gekomen, siervormen van essentieel-architektonische elementen, kan naar onze vaste overtuiging niet aan een gril van het toeval worden toegeschreven. Er is dan maar één gevolgtrekking mogelijk: de architect van Het Paviljoen is dezelfde geweest als die van Teylers Museum en van Teylers Hof, te weten Leendert Viervant.

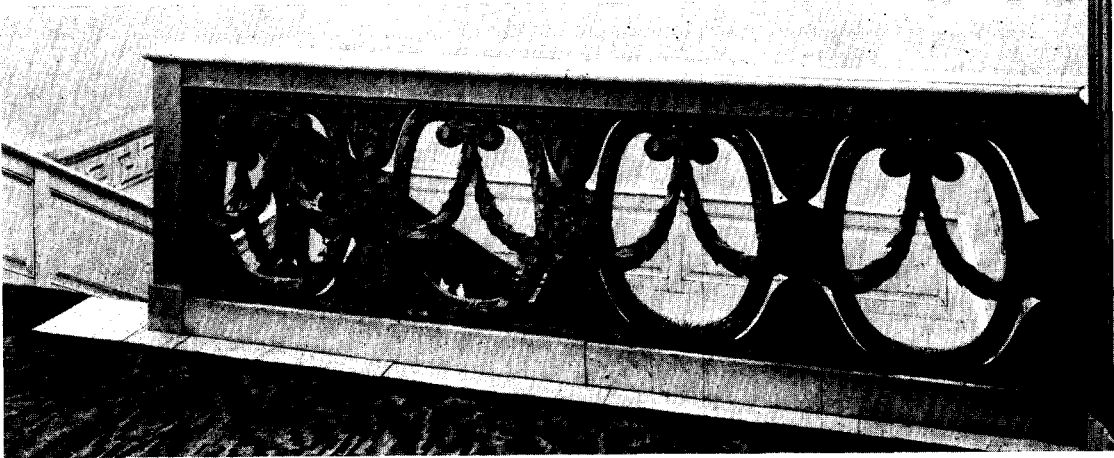
land. According to a book by P. J. Goetghebuer, the first edition of which appeared in 1825, this remarkable residence was designed by Triqueti, the consul of Sardinia in The Hague. Actually, he was consul in Amsterdam. Ter Kuile had long entertained suspicions concerning the attribution

HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM

to Triquetti, because no other mention of this consul as architect is known. There are, however, earlier and later publications in which reference is made to his activities in other fields. He served as a kind of assistant to the Sardinian ambassador in The Hague, for many years he was a highly esteemed secret agent of British ambassadors there, and he also had a confidential relationship with Henry Hope, with whom he travelled to England in 1786, on which occasion he was received by the Foreign Secretary. It seems likely that Henry Hope provided a cover for Triquetti's espionage work by giving him a position as some kind of factotum whose function involved him in the construction of *Het Paviljoen*, which would explain Goetghebuer's report.

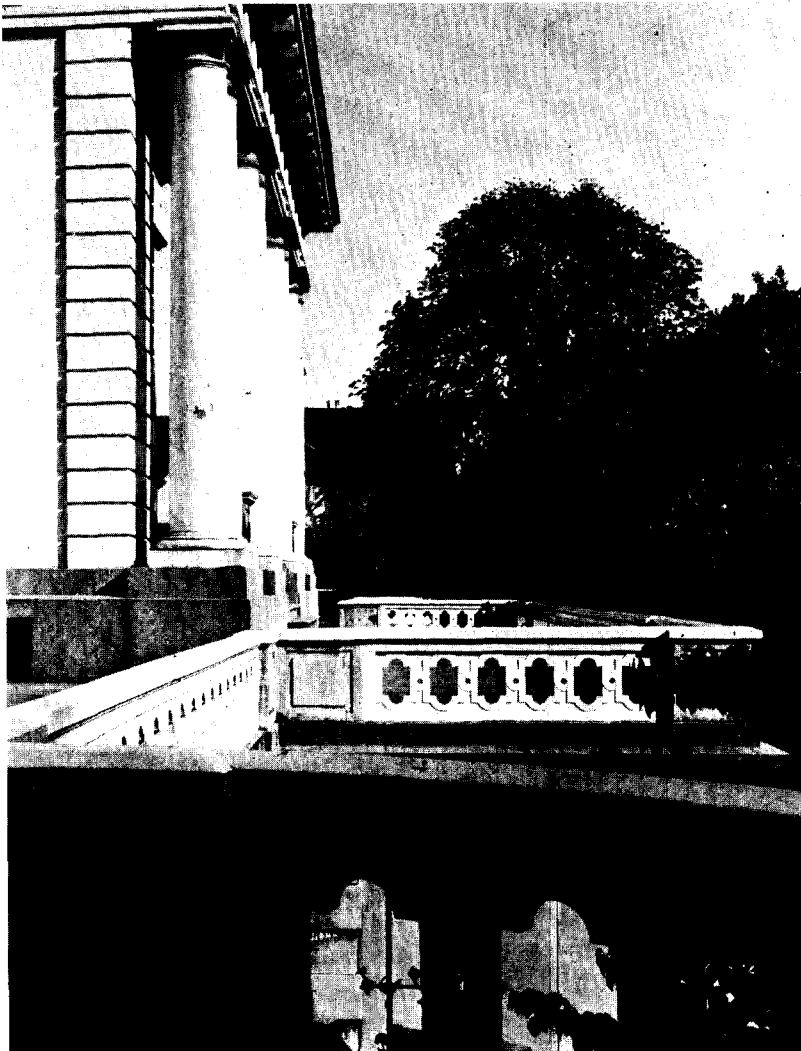
Het Paviljoen has a dual character. Of the two wings joined at right angles, the western one was

designed as a very practically arranged residential wing, whereas the other with its wide façade facing south is pre-eminently meant for formal purposes. Evidently, for the Dutch Hopes *Het Paviljoen* was the equivalent of what Hopetoun House was for the aristocratic Scottish Hopes: a status symbol. The front façade shows the first expression in the United Provinces of the new Classicistic spirit. The remarkable thing is that this Classicism is not based on the introduction of new form elements. The elements had all been used earlier by Dutch architects and some of them are typically Dutch. An ornamental motif occurring in several versions on three balustrades justifies attribution to an architect who made a cult of this motif: Leendert Viervant (1752–1801), the designer of Teylers' Library (1780) and Teylers Hof (almshouse, 1785), both in Haarlem.

Afb. 5. Het Paviljoen, balustrade van de statietrap.

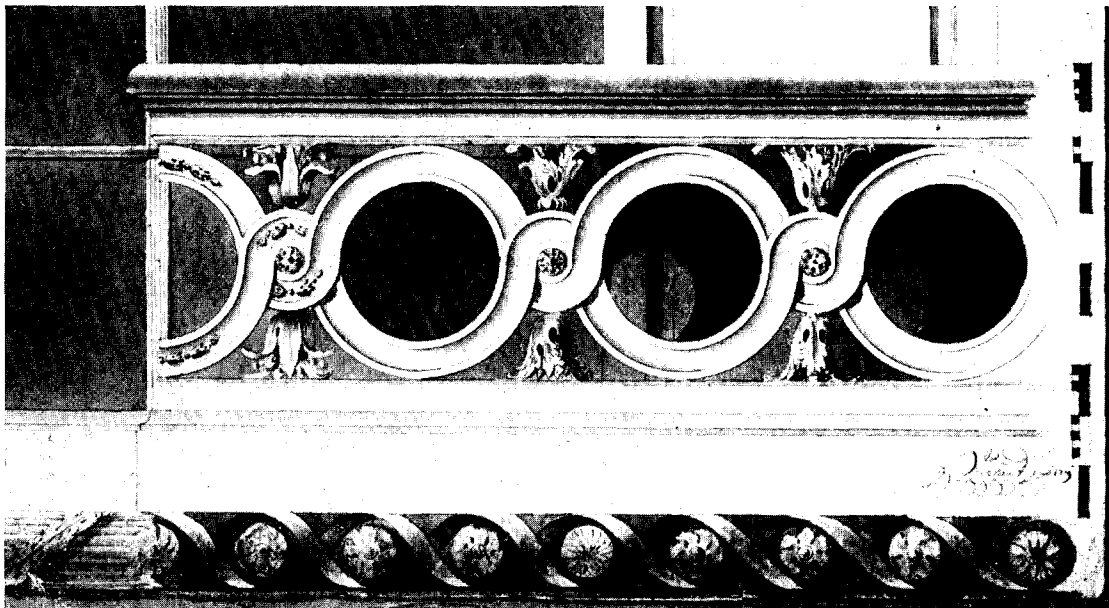
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 6. Het Paviljoen, balustraden van frontterras en balkon.

(Foto E. H. ter Kuile).

HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM

Afb. 7. Ontwerp gesigneerd Viervant 1779 voor houten balustrade in de bibliotheek van Teylers Museum.
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 8. Teylers Hof, ingangsvleugel, 1785.

(Foto E. H. ter Kuile).

DE HERVORMDE KERK IN SILVOLDE

G. BERENDS

De oude kerk van Silvolde¹ werd in de jaren 1968–1973 gerestaureerd onder leiding van ir. H. J. L. Ovink, architect B.N.A. te Doetinchem en uitgevoerd door het bouwbedrijf G. J. Blekink te Bredevoort. De restauratie van de torenromp kwam echter pas in het voorjaar van 1975 gereed. Na de oorlog waren kerk en toren reeds enkele malen onder handen genomen. In 1949–1951 is de torenspits gerestaureerd; het koepeltje werd daarbij in gewijzigde vorm herbouwd.

In 1957–1958 volgde een inwendige verbouwing van de kerk (vloer, wanden, bankopstelling, verwarming). Hierbij kwam een oude leemvloer voor den dag, terwijl een grafkelder uit plus minus 1600 werd aangetroffen². In 1967–1968 vonden wederom herstelwerkzaamheden plaats aan de torenkoepel. Daarna volgde dan de algehele restauratie van kerk en torenromp, waarbij belangwekkende gegevens te voorschijn kwamen over de vroegere gedaanten van de kerk.

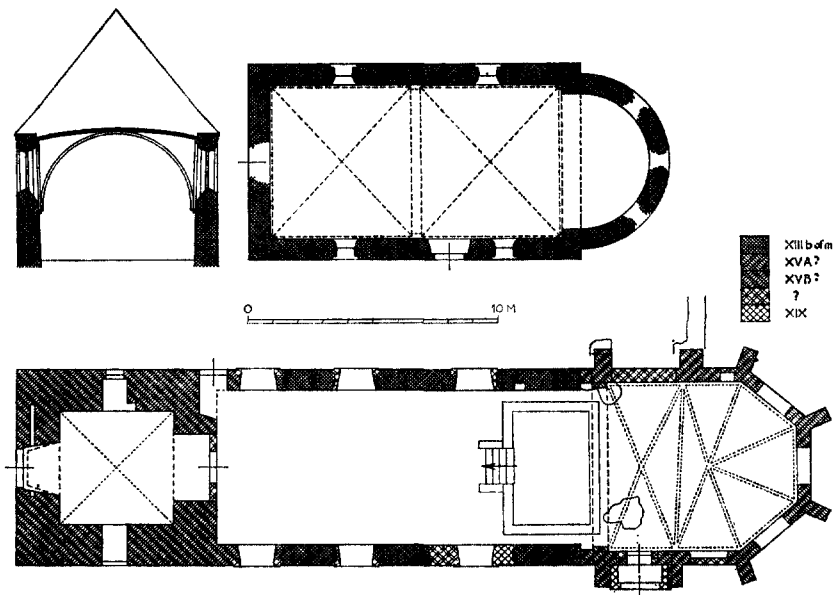

Fig. 1. Silvolde, Hervormde kerk.

Boven: poging tot reconstructie van het oorspronkelijke kerkje, dwarsdoorsnede en plattegrond. Van de westmuur is niets teruggevonden; van de absis slechts funderingsrestanten. Ook voor de dakhelling ontbreken aanwijzingen.

Onder: plattegrond in de toestand vóór de jongste restauratie. Het opgaande muurwerk is gearceerd naar de bouwperiodes; de teruggevonden grafkelder en enkele funderingsrestanten zijn wit gelaten. De verdwenen gewelven van het koor en het torenportaal (thans weer aangebracht) zijn gestippeld in projectie op de vloer aangegeven.

Schaal 1:300. Tekening van de schrijver naar opmetingen van architectenbureau ir. H. J. L. Ovink B.N.A. te Doetinchem e.a..

¹ E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen (= Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst)*, Den Haag 1958, 171, 172.

G. J. Helmink, „Een oerstenen kerkje in Silvolde”, *Archief de Graafschap*, 1972, 13-24.

² *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 1957, kol. 256.

Het schip

Aanvankelijk behoorde Silvolde tot de parochie Varsseveld, die in 1152 voor het eerst vermeld wordt. Silvolde is vermoedelijk na 1234 afgescheiden en wordt in 1246 voor het eerst als zelfstandige parochie genoemd³. Het schip van de huidige kerk blijkt inderdaad tot deze tijd terug te gaan. Na verwijdering van de cement- en kalkbepleistering kwam het oorspronkelijke metselwerk van ijzeroersteen aan het licht. Van later tijd zijn echter de bakstenen gedeelten van de muren; een korte verlenging naar het westen, aansluitend op de toren, en een verhoging van 1,5 meter. Van elk van de vier oorspronkelijke rondboogvensters was één dagkant bewaard gebleven bij het inbreken van de grote 19de-eeuwse rondboogvensters. Die dagkanten zijn van tufsteen, een materiaal dat ook als muurbeëindiging is toegepast. Deze muurbeëindiging was een profielijst, die echter is afgehakt; enkele profielstenen ervan zijn ingemetseld teruggevonden.

De oostelijke beëindiging van de schipmuren is bewaard gebleven in de vorm van naden in het muurwerk. Uit overblijfsels van bepleistering in deze naden mag waarschijnlijk geconcludeerd worden, dat het schip vanouds aan de buitenzijde bepleisterd is geweest. Op die wijze zal het materiaalverschil tussen de oer- en de tufsteen weggerukt zijn. De kerk had oorspronkelijk waarschijnlijk een half rond koor, dat direct op het schip aansloot: aan de noordzijde is daarvan een funderingsaanzet gevonden en ook zuidelijker nog een funderingsrestant. Door de aanleg van een grafkelder in het oostelijke gedeelte van het schip en andere begraving zal de fundering grotendeels verdwenen zijn.

Aan de binnenzijde van de schipmuren kwamen na ontpleistering ingemetselde *c.* 10 cm hoge bogen van tufsteen tevoorschijn, die vermoedelijk gezien moeten worden als afgehakte muraalbogen. Zij vormen twee ongeveer vierkante gewelfvelden. Of de gewelven ooit aanwezig zijn geweest, valt niet te zeggen. Van de westmuur is niets teruggevonden, zodat ook over de grootte van het oorspronkelijke schip geen absolute zekerheid bestaat.

Afgezien van de Romano-gothische in Groningen en Friesland zijn eenbeukige overwelfde Romaanse dorpskerken niet talrijk geweest. Die van Enschede (uitgevoerd in Bentheimer zandsteen) had wandpijlers en dateert misschien nog uit de

³ P. Kuyper, Varsseveld, *Gelre*, 1959, 52, 67.

⁴ E. H. ter Kuile, *Twente* (= *Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse Monumenten van ge-*

12de eeuw⁴. In Drente zijn enkele bakstenen voorbeelden. In het schip van de kerk van Havelte zijn in 1920 soortgelijke bogen als in Silvolde gevonden; zij zijn steens en waarschijnlijk afgehakte muraalbogen. Dit schip is twee ongeveer vierkante gewelfvelden lang. In de twee westelijke traveeën van het schip van de kerk van Zuidlaren zijn zeer ondiepe rondboognissen aanwezig. In beide gevallen vinden we aan de buitenzijde lisenen. Beide moeten in de 13de eeuw gedateerd worden; die van Zuidlaren meer exact tussen 1232 en 1264⁵. Of er inderdaad gewelven aanwezig zijn geweest is uiteraard niet met zekerheid te zeggen.

De oorspronkelijke vensters bevinden zich in het midden van de traveeën; alleen het oostelijke venster in de zuidmuur is oostwaarts verschoven. Dit laatste zal samenhangen met de toegang die westelijk ernaast werd teruggevonden, waarvan de authenticiteit overigens niet meer was vast te stellen. Deze toegang is nu geheel weggerukt. De vensters zijn verhoogd bij de verhoging van het schip; de aanzetten van de oorspronkelijke rondbogen zijn echter nog zichtbaar. Aan de dagkanten is veel verhakt. In het midden van alle dagkanten zijn verticaal op elkaar geplaatste stukken tufsteen zichtbaar, die blijkens gaverestanten ervan onder de afzaten niet uitgestoken hebben en dus geen kantmontants zijn geweest. Aan de binnenzijde ervan zat een ondiepe, later opgevulde sponning. Hierin heeft vermoedelijk oorspronkelijk een houten raam gezeten. Later zijn nieuwe raamsponningen in de dagkanten gehakt, waarvoor de verticale tufstenen grotendeels afgehakt werden. Deze sponningen gaan ook door in de verhoging van de vensters. Nog later schijnen de vensters beglaasd te zijn geweest in de stenen dagkanten. Alle vensters hebben aan de buitenzijde een sponning, die naar boven toe steeds ondieper wordt. Deze sponningen waren bepleisterd; bij het oostelijke venster in de zuidmuur zijn op de bepleistering in de (verhoogde) rondboog geschilderde schijnvoegen aangetroffen. Bij de restauratie zijn de vier verhoogde rondboogvensters in ere hersteld.

De binnenzijde van de muren verloopt enigszins schuin, zodat de muren naar boven toe dunner worden. Bij vorige verbouwingen is daar zoveel eersteen van afgehakt en onder de vloer terecht gekomen, dat dat bijna genoeg was om de buitenzijde mee te herstellen. Op 64 cm onder

schiedenis en kunst), Den Haag 1934, 51-55.

⁵ H. Halbertsma in *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 1973, 114-117.

het laatste vloerpeil is een fragment van leem gevonden, vermoedelijk van een vloer of een ondervloer. Hierop zat een rode verkleuring door vuur (brand?). Ook werden resten van een of meer brandlagen aangetroffen.

Het dak wordt gedragen door vijf eiken kappantanten, waarvan twee strijkspanten zijn. Zij bestaan elk uit één gewoon juk en zijn van west naar oost genummerd met gesneden telmerken; rechts is over de toppen van de merkstrepen een dwarsstreep getrokken ter onderscheiding van links. Dit type telmerken komt al voor in de laat 13de-eeuwse vierkante koortravee van de kerk van Ootmarsum en ook in het inmiddels gesloopte huis Vijzelstraat 27 (hoek Weverstraat) te Arnhem, dat uit de late 14de of de vroege 15de eeuw dateerde. Onze kappantanten zullen dan ook op het schip in zijn lage gedaante hebben bestaan en met de verhoging mee omhoog zijn gegaan. Vermoedelijk dateren ze van een herbouw na een brand. Van de trekbalen was alleen die onder het westelijke strijkspant bewaard gebleven; thans zijn ze alle weer aangebracht.

Het koor

Het koor dateert uit de 15de eeuw (eerste helft?) en is opgetrokken van een groot formaat baksteen ($29/29,5 \times 14/14,5 \times 6/7$ cm, 10 lagen = 76,5 cm). Het is merkwaardigerwijze niet direct tegen het Romaanse schip gebouwd, maar op 45 à 50 cm afstand daarvan. De tussenruimten zijn gevuld met oersteen en baksteen. De verhoging van het schip gaat over de tussenruimte heen en is dus jonger.

De penanten van de triomfboog zijn niet in verband met de buitenmuren van het koor gemetseld. Toch kan niet gezegd worden, dat het koor om het oude Romaanse koor heen gebouwd is; onder en buiten de zuidmuur is namelijk een pakket afbraak-oersteen aangetroffen, dat waarschijnlijk van het Romaanse koor afkomstig is.

De noordmuur is blind. In de westelijke travee, die breder is dan de oostelijke, zit tussen twee onversneden steunberen een brede lage spitsboog, die toegang gegeven heeft tot een verdwenen sacristie of zijkapel, waarvan een restant fundering is teruggevonden. In de oostelijke travee is reeds in 1957 een sacramentsnis gevonden.

Onder de vensters bevinden zich nissen van dezelfde breedte als de vensters. Bij de restauratie zijn zij overdekt met segmentbogen; duidelijkheid over de oorspronkelijke toestand was er

niet. Ook is het koor overwelfd naar teruggevonden sporen aan de muren.

De kap is van eiken; er zijn drie spanten en twee halve spanten in de koorluiting. Zij bestaan elk uit twee jukken op elkaar en zijn genummerd met gesneden, rechts gebroken telmerken.

De toren

De toren is, hoewel stoer van bouw en archaisch van vormen (met name de ronde vorm van de galmgaten), opgetrokken van een kleiner formaat baksteen ($27/28 \times 12,5/13,5 \times 5,5/6,5$ cm, 10 lagen = 74,5/75,5 cm) dan het koor en zou dus best jonger kunnen zijn, bijvoorbeeld eind 15de eeuw.

Door de bouw van de toren op enige afstand van het schip — ervan uitgaande, dat het oude schip twee traveeën lang was — werd het schip inwendig ongeveer twee meter langer. In de zuidwesthoek van het schip kon verband vastgesteld worden tussen het metselwerk van de toren en dat van het schip. Nabij deze hoek werd een nieuwe toegang gemaakt in de schipmuur, die later oversneden werd door één van de 19de-eeuwse vensters, maar nu in gedichte toestand is hersteld met een nieuw rondboogvenstertje erboven.

De fundering loopt niet door onder de spitsboogopening tussen toren en schip. Hierboven is een doorgang aanwezig met sterk uitgesleten traptreden erin van de torenverdieping naar de vroegere (lagere) schipkap. Misschien was dit de enige toegang tot het bovengedeelte van de toren; na ontleistering van het torenportaal kwamen nl. de inkassing te voorschijn voor een gewelf, al is het niet zeker of dat gewelf vroeger ooit is aangebracht.

In de dagkanten van de westelijke toreningang (waarvan de oorspronkelijke vorm niet meer te achterhalen was) zijn de gaten gevonden voor een sluitboom.

De moet van het vroegere schipdak is op de oostelijke torenwand nog zichtbaar; hij oversnijdt nog juist de bakstenen waterlijst, die rondom de toren aanwezig is.

Aan elke zijde heeft de toren twee rondbogige galmgaten, die alle een blinde pendant hebben, samengevat binnen een rondboog. Mogelijk waren de blinde gaten oorspronkelijk ook open.

De balklaag onder de spits wordt gesteund door muurstijlen en korbeels, die voorzien zijn van gehakte telmerken. De torenkap bestaat on-

der de koepel uit twee hoge jukconstructies op elkaar, elk met een middenstijl. Beide zijn opgebouwd uit twee elkaar kruisende jukken met vier halve jukken daartussen tegen raveelbalken (zwaarden). Er zijn andreaskruisen tussen de benen van de jukken onderling en tussen de benen van de twee hoofdspanten en de middenstijl. De jukbenen fungeren niet tevens als hoekkepers. De hoekkepers zijn nog gedeeltelijk genummerd met gesneden telmerken (1 t/m 8); op de overeenkomstige zijden van de middenstijl staan de gesneden merken 1, 3, 5 en 7. De jukconstructie van de tweede etage is grotendeels vernieuwd. De houtconstructie lijkt niet ouder te kunnen zijn dan de eerste helft van de 16de eeuw.

De klokkestoel dateert misschien uit 1700, volgens een niet overduidelijk ingekerfd getal.

SUMMARY

During the restoration (1968–1973) it was found that the present structure contained the nave of the original small church—dating from the second quarter or the middle of the thirteenth century—very probably plastered on the outside as well. On the inside, truncated wall arches suggesting vaulting were uncovered, although it is not clear whether a vault had ever existed. The nave probably had the length of two square bays, but no trace of the west wall could be found. The east side probably had a semicircular apse—several remnants of its foundation were found.

Latere wijzigingen

Na de bouw van het koor en de toren is het schip op zijn huidige hoogte gebracht; blijkens een moet op de toren was het dak aanvankelijk echter nog iets steiler.

Op het eind van de 18de of het begin van de 19de eeuw werd de torenkoepel gemaakt in de plaats van het bovenstuk van de naaldspits, die volgens een gravure van H. Spilman naar een tekening uit 1731 van A. de Haen vroeger aanwezig was.

Later zijn de vensters gewijzigd, nieuwe toegangen ingebroken, stucgewelven aangebracht evenals een algehele buitenbepleistering, wat bij de laatste restauratie weer ongedaan is gemaakt.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In the fifteenth century the apse was replaced by the present Gothic brick choir with a chapel or sacristy on the north side, later removed. The sturdy steeple and the adjacent part of the nave are probably of later date (in view of the smaller size of the bricks). The upper part of the tall spire, which probably dates from the sixteenth century, was replaced by an open dome around 1800. The nave was probably heightened in the sixteenth century too, and the old windows enlarged at the top. The many modifications dating from the nineteenth century were eliminated during the restoration of the church.

DE TOEGANG TOT HET KASTEEL VAN BAARLO

G. BERENDS

Het kasteel van Baarlo (L.), gewoonlijk kasteel d'Erp of kasteel de Borch genoemd, is een vrijwel vierkant (c. 19,5 × 22,5 m) middeleeuws kasteel met een vierkante (c. 7,30 × 7,30 m) poorttoren, die in het midden van de noordwestzijde ruim vier meter naar buiten springt. Het is opgetrokken van baksteen; alleen het bovenstuk van de poorttoren is grotendeels van mergel, een materiaal dat ook is aangetroffen in sommige kelders en funderingen.

Het kasteel wordt voor het eerst vermeld in een akte uit 1388, waarbij Willem van Gulik, hertog van Gelre, het verkocht aan Jacob van Montfort met alle bijbehorende grachten, gronden en goederen, zoals tevoren Willem van Baarlo die placht te bezitten. Deze Willem was in de jaren 1359-1369 (volgens anderen 1370 e.v.) Heer van Baarlo. Ook in zijn tijd bestond het kasteel dus blijkbaar al. In 1326 is er echter al sprake van „den hof” te Baarlo, beleend aan

Goijart (Godhard) van Kessel*. Vermoedelijk mogen we deze hof hier localiseren.

Na een periode van verwaarlozing werd het kasteel in 1972-'74 gerestaureerd als D.A.C.W.-project. De restauratie werd gedirigeerd door het architectenbureau Geenen-Oskam te Eindhoven en uitgevoerd door de Bouw- en Aannemingsmaatschappij Vic. Laudy te Sittard. Het kasteel fungeert nu deels als ambtswoning van de burgemeester van de gemeente Maasbree en anderdeels als ontmoetingscentrum van de plaatselijke gemeenschap in de meest ruime zin.

De restauratie bood de gelegenheid een bouwkundig-historisch onderzoek in te stellen. De vierkante aanleg bleek de oorspronkelijke te zijn; in de schildmuren, die oorspronkelijk 1,70 m dik waren, werden op kelderniveau restanten van een aantal kijksleuven gevonden. Woongebouwen bevonden zich aanvankelijk alleen aan de zuidoostzijde, waar thans nog twee kelders zijn. Ook aan de noordzijde zijn enkele oude funderingen ge-

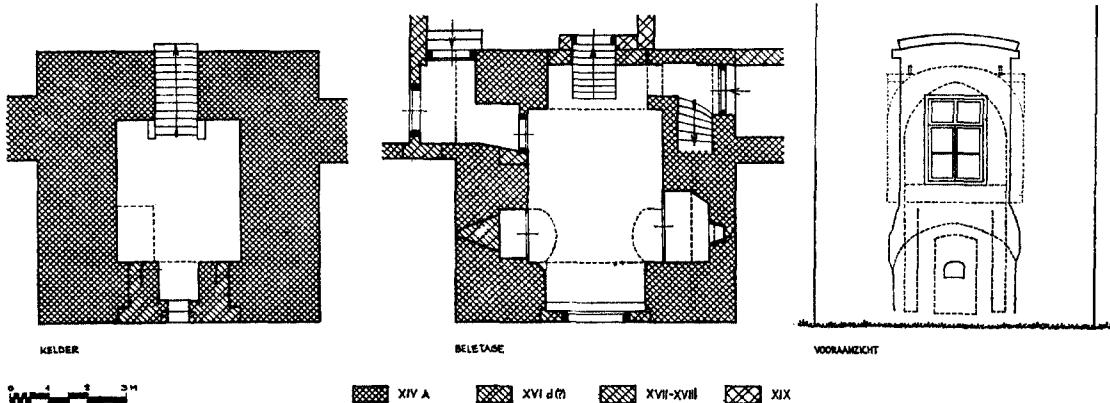

Fig. 1. Baarlo, kasteel. Plattegronden en vooraanzicht van het benedengedeelte van de poorttoren vóór de restauratie van 1972-'74, schaal 1 : 200. Tekening J. Roest, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar opmeting van A. Wijnhoven, architectenbureau Geenen-Oskam te Eindhoven en andere gegevens.

* Belangrijkste literatuur:

J. H. A. Mialaret, *Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst, Noord-Limburg*, Den Haag 1937, 107-109.

Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg 1879, 95 (door E. Slanghen); 1894,

163-169 en 1896/97, 215-235 (door H. de l'Escaille); 1933, 266-269 (door L. de Crassier).

Buiten 1916, 541, 544, 545 (door A. J. A. Flament).

C. Thijs, *Baarlo het dorp met vier adellijke kastelen*, Baarlo 1953.

„Restauratie Kasteel 'De Borch' te Baarlo”, *NIVAG-profiel*, 1975, 2-7.

vonden, die echter geen duidelijk beeld opleverden. Na de verwoesting van 1578 zijn tegen alle schildmuren gebouwen verrezen — waarbij de noordoostelijke schildmuur geheel werd vernieuwd, terwijl de andere werden afgekapt tot een dikte van 60 tot 100 cm overbleef — zodat sinds de 18de eeuw een vierkante binnenplaats (met zijden van *c.* 9,30 m) overbleef. In de vorige eeuw werd ook deze voor een groot deel dichtgebouwd, welke bebouwing thans echter weer is gesloopt.

Het deel dat zijn oude karakter het beste bewaard heeft, is de poorttoren. Wel had deze zijn oude bestemming verloren, want de toegang tot het kasteel is vermoedelijk op het einde van de 16de eeuw verplaatst naar de zuidwestzijde. Deze laatste toegang fungeert thans als entree van de burgemeesterswoning, terwijl de poorttoren toegang geeft tot het ontmoetingscentrum.

De doorgang in de poorttoren was vlak met de buitenmuur dichtgemetseld (fig. 1). Na het uitbreken van de vulling bleek, dat de spitsbogige doorgang gevat was in een 34 cm diepe nis, die aan de bovenzijde door een balk afgedekt is geweest met een ontlastingsboog in het metselwerk daarboven. In de bovenhoeken van deze nis kwamen verticale katrolgaten te voorschijn, zodat de poort kennelijk afsluitbaar is geweest met een ophaalbrug, die in de nis paste. De ondereinden van de katrolgaten waren uitgesleten met twee gleuven naast elkaar, vermoedelijk ontstaan door de schakels van ijzeren kettingen, die om en om haaks op elkaar staan. Achter elk katrolgat zat een houten blok ingemetseld met een met ijzer beslagen houten katrolschijf (fig. 2). Ook aan de binnenzijde van de muur waren, iets lager, dergelijke blokken ingemetseld. Zij waren grotendeels vermolmd; één kon vrij compleet geborgen worden. Op de voorzijde van de buitenste blokken en op de achterzijde van de binnenste blokken zaten ijzeren strippen te weerszijden van het gat van de katrolschijf, kennelijk om te voorkomen, dat de ketting het blok zou beschadigen.

Uit de diepte van de nis blijkt, dat de brug slechts bestaan kan hebben uit een aantal bomen, waarop het brugdek bevestigd was. Waren er tussen de bomen en het dek ook nog dwarsribben, dan zou de hoogte de 34 cm overschrijden en het draaipunt te ver naar buiten liggen.

In de kelder zijn te weerszijden van een vensternis dichtgemetselde verticale sleuven zichtbaar, kennelijk voor de onder het draaipunt doorkomende bomen van de brug, die een tegenwicht waren voor het „nuttige” gedeelte van de brug.

De boog over de vensternis en ook de vensteropening zelf zijn duidelijk secundair, terwijl de breedte van de nis overeen blijkt te komen met de breedten van twee sleuven en één muurdam tezamen. Eén en ander voert tot de slotsom, dat de brug vier bomen heeft gehad.

De draaipunten van de brug zijn niet gevonden. Vermoedelijk bevonden deze zich in natuurstenen blokken, waarvan echter ook de contravormen niet meer herkenbaar in het metselwerk aanwezig waren. Het niveau van de brug moet echter vrijwel hetzelfde zijn geweest als het huidige, omdat de rechthoekige nis niet verder om-

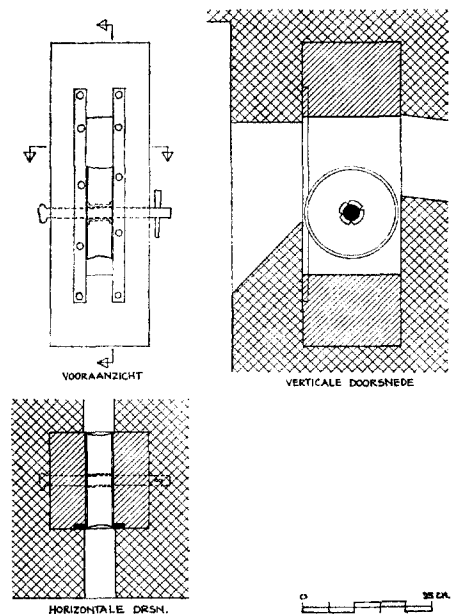

Fig. 2. Baarlo, kasteel. Ingemetseld blok met katrolschijf van de vroegere ophaalbrug, schaal 1 : 15. Tekening J. Roest, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar opmeting van A. Wijnhoven, architectenbureau Geenen-Oskam te Eindhoven.

laag gaat. Hieronder is het metselwerk aan de buitenzijde na het afdanken van de brug over een grotere breedte uitgebroken en vernieuwd dan strikt nodig lijkt. Toen kan ook pas het huidige tongewelf van de kelder aangebracht zijn. Daarin bevindt zich een gedichte sparring, die vermoedelijk het trapgat is geweest.

De aanwijzigingen van de oorspronkelijke toestand zijn zo talrijk, dat een poging tot reconstructie van de ophaalbrug op papier niet uit kon

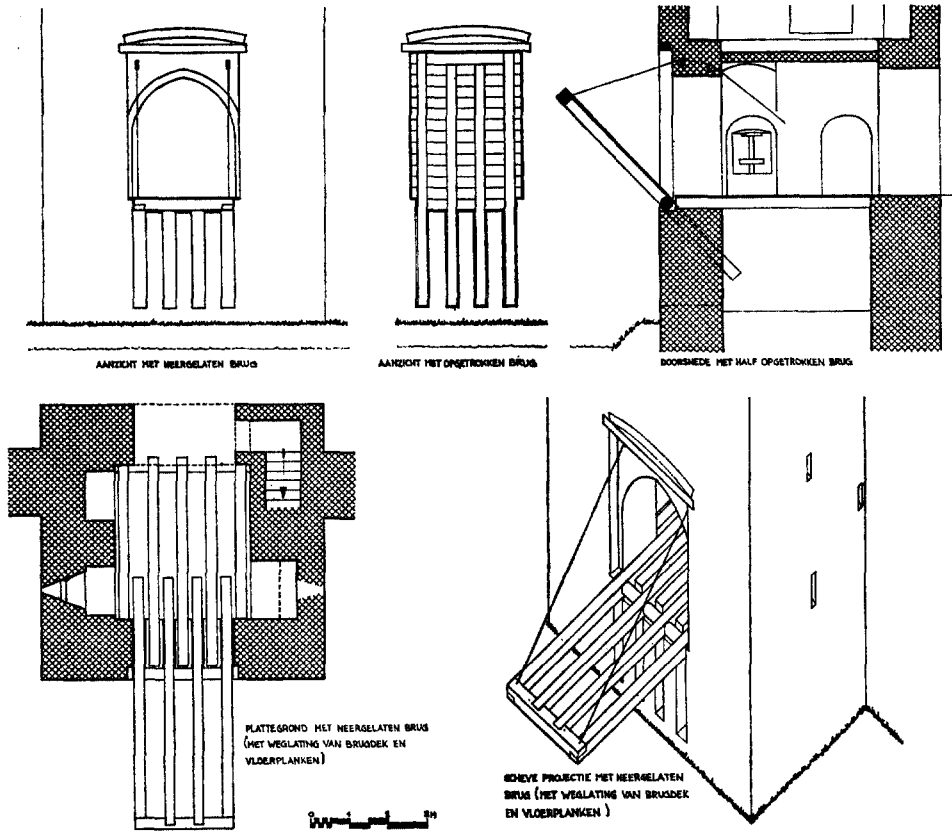

Fig. 3. Baarlo, kasteel. Reconstructie van het benedengedeelte van de poorttoren met ophaalbrug, schaal 1 : 200. Tekening J. Roest, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

blijven; het resultaat is weergegeven in fig. 3. Het tegenwicht van de brug is belangrijk korter dan het nuttige gedeelte ervan. Voor het ophijsen is dus nog een flinke kracht nodig; een berekening leert, dat die bijna 400 kg per ketting is. Vermoedelijk heeft men daarvoor verplaatsbare windassen gebruikt; van een vaste windconstructie zijn althans geen sporen gevonden en die is in de gegeven situatie ook moeilijk denkbaar. Van de vloerconstructie in de poortdoorgang zijn ook geen aanwijzingen gevonden. Een andere dan de getekende lijkt echter niet wel mogelijk.

In de nissen in de zijmuren van de poortdoorgang zijn dichtgemetselde kijk- en schiet-spleten aanwezig. In de zijkanten van de noordelijke zijn de gaten van een balkje gevonden,

waarachter men de nok van een haakbus kon plaatsen om de terugslag bij het vuren op te vangen. Vuurwapens kwamen in het begin van de 14de eeuw in gebruik, terwijl het geschut zich tegen het einde van die eeuw zodanig ontwikkeld had, dat een kasteel als dit daartegen niet meer opgewassen was. De bouw van het kasteel met de poorttoren zal dan ook gesteld mogen worden in de eerste helft van de 14de eeuw, een datering waartegen het baksteenformaat (26,5/28 × 13/13,5 × 6/6,3 cm, 10 lagen = 72/75 cm) zich niet verzet. Mogelijk was Godhard van Kessel de bouwheer.

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

SUMMARY

Baarlo Castle, which was restored in 1972–1974, is an almost rectangular, mainly brick, medieval castle with a rectangular gate tower in the middle of the northwest side. It was first mentioned in a legal document dating from 1388, but reference to a seat at Baarlo was made in 1326.

The walls were originally 1.70 metres thick, but this was later reduced when buildings were constructed against the inner side. A new entry was made in the southwest side, probably at the end of the sixteenth century, and the entry through the tower was sealed up (Fig. 1). When this entrance was reopened, remnants of the pulley system for raising the drawbridge were found

in the wall (Fig. 2). In the cellar the slots for the projecting ends of the beams of the open drawbridge can still be seen. The many indications of the original state led to an attempt to draw a reconstruction of the bridge, as shown in Fig. 3.

In the left sidewall of the gate tower a loop-hole for observation or to shoot through was found, originally provided with a small block of wood behind which the ridge of an arquebus could be placed to take the recoil when the gun was fired. On the basis of this indication, the construction of the castle with the gate tower and drawbridge can be assigned to the first half of the fourteenth century.

DE HOUTCONSTRUCTIE VAN KLEINE DIJLACKER 17 TE BOLSWARD

Het artikel van de heer W. J. Berghuis op blz. 24-26 van het *Bulletin KNOB* van februari 1975 noopt tot het maken van enkele opmerkingen over de houtconstructie en de datering daarvan.

Het begin van het voorkomen van een nokgording in de kap, ondersteund door zogenaamde nokgebinten, is in Holland en Friesland vrij nauwkeurig te dateren. Bij de herbouw van de kappen van de Oude Kerk te Delft werd in 1545 in de kap van de noorderzijbeuk voor het eerst een nokgording aangebracht. Het bestek vermeldde dit element nog niet, maar de aannemer heeft kennelijk eigener beweging dit moderne onderdeel gemaakt (*Bouw* 1961, 428). De dan niet meer noodzakelijke haanhouten werden nog wel aangebracht, maar vormen geen organisch geheel meer met de daksporen. De sporen staan dus niet meer op zich zelf maar zijn opgehangen aan de nok. In het zuiden van het land gebruikt men dan niet meer de term „spannen”, maar noemt ze „kepers”.

Samenhangend met dit verschijnsel treden de gehakte telmerken op in plaats van gesneden telmerken. In het zuidwesten van het land kwam het element nokgording voor het eerst voor bij de in 1961 gesloopte gasthuiswoningen aan de Lange Delft te Middelburg, gebouwd in 1521. In deze panden vertoonden de sleutelstukken enigszins renaissance-vormen (*Bulletin KNOB* 1964, kol. 313).

In Friesland komen vroege kappen met een nokgording onder meer voor aan het Martena-

huis en het achterhuis van het Camminghahuis te Franeker (c. 1540); verder in de Hervormde kerk te Boer (c. 1540), Hervormde kerk te Dokkum (XVIIb), Dronrijp in het koor van de Hervormde kerk (XVIIb), Ferwerd in het koor Hervormde kerk (na 1525) en de Papin-gastins in Leeuwarden (midden 16de eeuw). In sommige van deze kappen komen gesneden telmerken voor, andere uit dezelfde tijd dragen gehakte telmerken (H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 70-75). Slechts in enkele gevallen komen renaissance sleutelstukken voor.

Het vervangen van kinderbinten in balklagen door een tussenbalk evenwijdig aan de skeletbalken treedt in Noord-Holland op omstreeks 1540, uitgaande van de daar veelvuldig optredende houtskeletbouw (H. Janse en S. de Jong, *Houten huizen*, Zaltbommel 1975, 30).

Het huis Kleine Dijlacker 17 te Bolsward heeft in de onderste balklaag van het achterhuis een dergelijke balklaag. De sleutelstukken hebben een renaissance detaillering. De kap heeft een nokgording op nokgebinten. Haanhouten ontbreken. De onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken. Uit dit alles volgt, dat de gegeven datering, vroeg in de 16de eeuw, niet juist kan zijn. De houtconstructie van het achterhuis zal niet voor 1540 tot stand zijn gekomen.

H. JANSE

Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

BOEKBESPREKINGEN

J. F. VAN AGT, *Synagogen in Amsterdam*. Staatsuitgeverij-Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1974. 20 × 28,5 cm, 96 blz., 96 foto's van schilderijen, gravures, tekeningen en plattegronden. f 25,—.

In de jongste jaren heeft de schrijver van dit boek regelmatig artikelen over de architectonische monumenten van het Nederlandse jodendom gepubliceerd, zodat geleidelijk een hiaat in de geschiedschrijving van de Nederlandse bouwkunst gevuld wordt. Zo heeft hij al geschreven over de synagogen van Maastricht, Meerssen, Sittard en elders in Limburg, over die van Nijmegen en Leeuwarden, en een bijdrage geleverd aan de bijzondere inlichtende artikelenreeks in de als zelfstandig boek te lezen catalogus van de tentoonstelling die in 1971 te Amsterdam in het Historisch Museum aan de geschiedenis van de joden in Nederland gewijd werd.

Het boek „Synagogen in Amsterdam” brengt ons nu andermaal van de Mediene, de provincie, naar Mokum, de plaats, waar zich de hoogtepunten van de Nederlandse synagoge-architectuur bevinden. Wel waren de Portugese, de Grote en de Nieuwe Synagoge natuurlijk al lang als zodanig erkend en ook al wel enigermate bestudeerd, maar in het boek van Van Agt wint het inzicht in hun betekenis nog aanmerkelijk aan dimensie, omdat die gebouwencomplexen aan het Jonas Daniël Meijerplein hier getoond worden als momenten in de ontplooiing van de architectuur voor de joodse eredienst van haar begin in Amsterdam tot heden. De herkomst van de bouwtypen wordt nagegaan en tegelijk daarmee de situatie van de synagogen in de stad, hun stedenbouwkundige samenhang. In dat opzicht is de plattegrond van het stadsgebied tussen Zwanenburgwal-Oude Schans en Nieuwe Herengracht als afbeelding 1 de beste inleiding tot het boek. De ligging van de vroegere en nog bestaande synagogen is daarin aangegeven. Tot in de 19e eeuw waren alle synagogen van Amsterdam in dit gebied gelegen, waar vanouds de grootste woonconcentratie van de joden was opgetreden. De eilanden Vloenburg, Uilenburg en Marken ontstonden door het graven van grachten bij de stadsuitbreiding van 1590-1596 en deze uitbreiding hebben de joden te baat genomen bij hun eerste vestiging in Amsterdam. Na de val van Antwerpen in 1585 verlaten de Portugese joden deze stad en trekken bij

voorkeur naar Amsterdam, gevolgd daarheen door hen die rechtstreeks uit Spanje komen, vluchtend voor de inquisitie, en uit Portugal toen dit door de Spanjaarden veroverd werd. Hoogduitse joden begonnen vooral tijdens de dertigjarige oorlog naar Amsterdam te komen en later kwam daar nog een stroom uit Polen bij.

Zoals overal in de diaspora hadden de joodse gemeenten vóór de negentiende eeuw jegens de vormgeving van hun bedehuizen een houding van een zeker indifferentisme: geen speciale stijl of kunstigheid was vereist, alleen aan cultische voorwaarden moest voldaan worden: Jerusalemwartse oriëntatie van de Arke en haar plaatsing tegen een eindmuur; in één as daartegenover plaatsing van de bima, afscheiding van de vrouwenruimten. Waar men zich discreet binnen woonhuizen daartoe moest inrichten, werd als vanzelf de oplossing gevonden die karakteristiek was voor de remonstrante en katholieke schuilkerken. Bovenverdiepingen van huizen werden met grote aanpassingsvaardigheid benut en door het gedeeltelijk wegbreken van vloeren of uitsparingen daarin werden hoge ruimten verkregen met galerijen voor de vrouwen.

De eerste grote, openbare synagoge van Amsterdam was de Talmud Tora synagoge, in 1639 ontstaan uit een verbouwing van drie huizen aan de Houtgracht (later Waterlooplein) en daardoor toch meer gekenmerkt door een inventief uitbuiten van toevallige mogelijkheden dan als één gave conceptie. Die spreekt pas uit de gedaante van de Grote Synagoge, 1670-1671, en van de Portugese Synagoge, 1671-1675, in hoofdopzet beide enigszins verwant aan de Oosterkerk te Amsterdam en aan de Hervormde kerk van Oudshoorn, maar niet op die manier centraliserend, doch opgevat als axiaal gerichte, door Arke en bima functioneel beheerste, driebeukige galerijhallen. Zij werden gebouwd op door de nieuwe stadsuitleg van 1652-1665 binnen de wallen gebracht gebied en werden gescheiden door de Muidergracht, die in 1861 gedempt werd en verenigd met de Deventer Houtmarkt, later Jonas Daniël Meijerplein geheten. Het hele beeld van dit nieuwe stadskwartier werd door deze gebouwen gedomineerd. „Nooit eerder”, schrijft Van Agt, „waren er in West-Europa op zulke markante plaatsen dergelijke monumentale synagogen gebouwd”. Hier was ook eindelijk het voorschrift vervuld, dat een synagoge hoger is dan de omlig-

gende huizen. Als daar dan nog in de achttiende eeuw de Nieuwe Synagoge bijkomt, is een uniek stadsbeeld ontstaan, dat in de tekening van J. Wagenaar (afbeelding 57 in het boek) met de loofhutten op straat en tegen de gevels, een schaduw van Zion in Amsterdam is. Zelfs van de gotische Altneuschul in Praag met haar omgeving en van het tussen 1529 en 1584 gegroeide synagogecomplex van de Duitse, Italiaanse, Levantijnse en Spaanse joden in de Cannaregio te Venetië ging nooit zulk een openbaar vertoon en zoveel extraverte allure uit. En nog handhaven die gebouwen zich waardig in dit gebied, dat zo verminkt is eerst door de dempingen, dan de doorbraken voor de IJtunnel en de metro en dan door de afbraak voor het nieuwe stadhuis, dat misschien weldra hier de hele omgeving zal overvleugelen. De schrijver houdt een pleidooi voor de spoedige inrichting van het leegstaande Hoogduitse synagogecomplex tot joods museum en wel zo, dat tenminste de Grote Sjoel als synagoge heringericht wordt.

Maar zijn overzicht eindigt niet bij dit hoogtepunt. Na de kleinere achttiende eeuwse synagogen behandeld te hebben, waaronder het nog bestaande gebouw aan de Uilenburgerstraat, behandelt hij ook de negentiende en twintigste eeuw. Waar Amsterdam al zulke grote, monumentale synagogen uit de zeventiende en achttiende had, liet de negentiende niet de behoefte zien aan de grote, triomfante, liefst in Oriëntaalse of Spaans-Moorse stijl uitgevoerde tempels, die toen in veel grote steden verrezen (Florence, Rome, Wenen, Berlijn, Boedapest, Verenigde Staten, Australië). Maar grote aandacht verdient en krijgt het belangrijke joodse aandeel in de Amsterdamse architectuur van onze eeuw, toen de synagogebouw ook niet meer beperkt bleef tot het oude stadskwartier. De synagoge uit 1927 aan de Linnaeusstraat, in 1962 gesloopt, moet een boeiend grondplan (jammer genoeg niet afgebeeld) gehad hebben; die aan het Jacob Obrechtplein is vrijwel uit dezelfde tijd maar heel anders opgevat en die aan de Lekstraat uit 1936 is een functionalistisch werkstuk zonder dat inwendig het sacrale tekortkomt. Met tenslotte de bespreking en afbeelding van de jongste synagoge, uit 1966, aan de Graafschapstraat, is een volledig overzicht van de Amsterdamse synagoge-architectuur gegeven, en niet alleen van de architectuur, maar ook van de belangrijkste cultusvoorwerpen en inventarisstukken, exemplaren van de Arke, siertorens, chanoekaluchters, koperwerk. Het is een overzicht dat accuraat is, sober geschreven, goed gedocu-

menteerd, rijk geïllustreerd, voorzien van plattegronden die alle op één schaal zijn, zodat men goed het onderscheid ziet tussen het grootste, tempelachtig monument, en het meest bescheiden sjoeltje.

C. PEETERS

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen. Deel 2-3: *De huizen te Brugge*, door LUC DEVLIEGHER. Tweede, herziene uitgave, Lannoo, Tielt-Amsterdam 1975. LVI-492 blz., 679 figuren in de tekst naar tekeningen van Arnoud Debonnet e.a., 1122 foto-reproducties in zwart-wit en 5 in kleuren, plan van de Brugse binnenstad als losse bijlage. Gebonden, f 102.—

Hierop moge de aandacht gevestigd worden, omdat dit boek aanmerkelijk verschilt van de uitgave van 1968. Een monumenten-inventaris verouderd, zeker als die de woonhuizen betreft van een dynamische stad met een groot gebied van winkels en kantoren, die veel verkeer aantrekken, zoals Brugge. Maar niet alleen het veranderen van de stad was aanleiding tot deze herziene uitgave, doch ook de voortgang in de studie, het vinden van nieuwe gegevens en het winnen van nieuwe inzichten.

De nieuwe uitgave is in één band gevat, de oude telde twee delen; de nieuwe inleiding telt 56 bladzijden tegenover 36 in de oude uitgave; 679 figuren zijn in de tekst opgenomen tegenover 325 in de oorspronkelijke; 1122 foto-reproducties in zwartwit komen in de plaats van de 892 van de eerste uitgave; 5 kleurenreproducties van oude geschilderde stadsgezichten zijn toegevoegd; de hoeveelheid tekst met figuren is van 426 bladzijden gegroeid tot 548. Deze opsomming van oude en nieuwe gegevens is kenmerk van het statistische dat tot het inventariseren van monumenten behoort. Juist omdat een oude stad uiteindelijk meer is dan een som van enkele waardevolle gebouwen, zoals Luc Devliegheer in zijn inleiding zegt, moet men zowel de som als de meerwaarde voortdurend in het oog houden. Hoe kan tegelijk de eerste afnemen en de tweede in stand blijven? Sinds het verschijnen van de eerste uitgave zijn meer dan honderd van de beschreven huizen gesloopt, grote en kleine, vooral veel eenlaagshuizen, die misschien geen bijzondere voortbrengselen van bouwkunst waren, maar eigenlijk onmisbaar voor het geheel van het stads-

beeld. Van belang daarvoor is de nieuwe bijlage, de kaart van de Brugse binnenstad met in kleuren aangegeven de huizen die gerekend kunnen worden tot de gotiek, renaissance, 17de, 18de en 19de eeuw. Hoe langer men daarop kijkt, hoe meer men tot de gevolgtrekking komt, dat die perioden zo organisch in elkaar grijpen, dat eigenlijk niets van het huidige bestand gemist kan worden, zeker nu de vorm van de vervangende nieuwbouw nog zo veel problemen en kritiek oproept.

In zijn inleiding vertelt de schrijver meer dan in de eerste uitgave over het ontstaan en de groei van de stad, meer over karakteristieke onderdelen van het woonhuis, van de gevel en de decoratie daarvan. Talrijke nieuwe foto's lichten dat nog verder toe; over volle bladzijden worden fragmenten van het gegraveerde stadspanorama van de Brugse schilder-tekenaar Marcus Gerards uit 1562 gereproduceerd. Van de oude huizen worden meer details in tekening weergegeven, meer tekeningen van huizen uit de 19de en vroege 20ste eeuw zijn opgenomen. De tekeningen van maaswerk in blindnissen en vensters zijn uitgebreid. De metamorfosen van de westzijde van de Markt tussen de laatste jaren van de 18de eeuw en heden zijn onthullend in beeld gebracht op blz. 218-219, zodat men nauwkeurig zien kan hoe deze huizenreeks tenslotte naar het verleden teruggroeit is. Nieuw is een overzicht van de in Brugge aan de woonhuizen toegepaste baksteenformaten, de lijst van oude vaktermen is uitgebreid, de bibliografie is met bladzijden gegroeid.

De zo juist genoemde Marcus Gerards is de peetvader van de in 1965 in het leven geroepen „Stichting Marcus Gerards”, welke zich ten doel stelt het bewaren van het Brugse patrimonium door aankopen en herstellen van huizen en door actie te voeren voor het behoud van de stadskern met noodzakelijke aanpassingen vandien. Met de vermelding van deze stichting wijst de schrijver op het ontstaan van een meer kritisch inzicht in

het wezen van de monumentenzorg en op een verbreding van de maatschappelijke grondslag van het bewaren en restaureren. Vrije baan voor alle middeleeuwse maskerade wordt al even onmogelijk als voor elke soort en omvang van nieuwe architectuur.

Aan die restauratieproblematiek geeft Devliegher in zijn inleiding de gewenste aandacht, maar het is te begrijpen, dat hij nog niets samenvattends kan zeggen over de verschillende, tegelijkertijd beoefende restauratiepraktijken, mislukte en geslaagde. Men lette echter op bijvoorbeeld de gedaanteveranderingen van St.-Amandstraat 10-14, Spanjaardstraat 5, Wijnzakstraat 2 en Spanjaardstraat 19, om verschillende oplossingen naast elkaar te zien. Het laatste geval, het huis „Den Noodt Gods”, is werkelijk de nood ten hoogste, een „oplossing” in de meest letterlijke zin. Een groot 16de- en 17de-eeuws huizencomplex is geheel leeggesloopt, met kelders en balklagen en al, maar met behoud van enkele vierkante meters oorspronkelijk metselwerk zijn de gevels gotischer herbouwd dan zij ooit waren. „De grootste farce van de laatste jaren” wordt deze „restauratie” genoemd in het tijdschrift *Vlaanderen*, dat zijn januari-februarinummers van dit jaar geheel aan Brugge als monumentenstad gewijd heeft en waarin respect voor de vele herstelwerkzaamheden evenmin verzwegen wordt als kritiek op zulke restauratie-methoden (het stutten en opknappen van een oude gevel tijdens het optrekken van een nieuw gebouw erachter is nog heel gewoon), op de afbraak en op de te grote toegankelijkheid jegens het autoverkeer en zijn parkeerbehoeften. In dat nummer staat ook de Franse vertaling van Devlieghers boek over de huizen te Brugge aangekondigd en verder een studie over de jongste verwezenlijkingen op het gebied van de monumentenzorg te Brugge: „Brugge, herwonnen schoonheid”, door Patrick Devos e.a.

C. PRETERS

Americana: naar aanleiding van de tentoonstelling in het Rijksmuseum Kröller-Müller

In dit Europese Monumentenjaar zijn door de vier tentoonstellingen over Nederlandse architectuur uit rondweg de periode 1880-1935 een aantal problemen op tafel gelegd die ons voor de komende jaren boeiende stof tot nadenken en discussie zullen geven. Op een voor de huidige generaties nog niet eerder geziene schaal werd bouwkunst als uitsluitend onderwerp geëxposeerd, in drie grote kunstmusea en daarnaast in het Architectuurmuseum. Dat men hiertoe onvoorwaardelijk de durf heeft gehad en wij dus nu — na altijd wat aarzelend en ongedecideerd om het probleem van het tentoonstellen van architectuur te hebben gelopen — feiten hebben kunnen waarnemen en vergelijken, zal allicht blijvende gevolgen gaan hebben voor het beleid van het nu tot wasdom groeiende Nederlands Architectuurmuseum (dat officieel ook heet Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst). Deze instelling, die door de ruime „voeding” van alle vier manifestaties iedereen onder de indruk heeft gebracht van haar onuitputtelijk lijkende schat aan studiemateriaal, zal zich in de toekomst immers meer dan andere musea gaan toeleggen op het aan de orde stellen van vraagstukken rondom het bouwen in heden en verleden.

Alleen in geval men uitsluitend de aandacht wil richten op de intrinsieke kwaliteit van het materiaal dat op architectenbureaus is gemaakt, lijkt een architectuurexpositie in beginsel geen grotere problemen te geven dan een andere kunsttentoonstelling, zij het dat in het geëxposeerde ook dan bijna altijd een technisch element zit dat zich onttrekt aan het autonome beeldende karakter omdat het verwijst naar een latere uitvoering in andere maat en ander materiaal. Juist in dit verwijzen ligt al een van de kernproblemen van onze westerse architectuur (en daarmee ook van een museum vol architecten-archieven): de architect maakt voor-beeldingen die door anderen moeten worden uitgevoerd en die — om met G. Bekaert te spreken — van het bouwen niet een collectief „feest” maken maar integendeel een uitgesteld gebeuren dat op zichzelf door een griezelige mate van arbeidsdeling wordt gekenmerkt.

Bij alle andere soorten manifestaties — waar-

bij men dus architectenprodukten niet louter om hun intrinsieke kwaliteit wil exposeren — wordt een bouwkunsttentoonstelling problematischer, tot in het kwadraat of zelfs tot in een hogere macht. Want waar het enerzijds zo is dat exposeren van materiaal om zijn intrinsieke kwaliteit eigenlijk al niet gaat zonder verdere vragen over het bouwen op te roepen, kan men anderzijds zo'n soort architectuurtentoonstelling pas met succes maken wanneer er een duidelijk thema over één aspect van het bouwen wordt gesteld. Maar zo'n verhaal kan in een expositie alleen beeldend verteld worden met bij uitstek diezelfde produkten van architectenbureaus waarvan wij kunnen vaststellen dat ze tegelijk zo autonoom, zo beperkt en zo onbegrensd zijn. Ze zijn zo *autonoom* omdat ze dikwijls een werkstuk op zichzelf zijn dat met meer of minder zorg is afgemaakt en dit aspect maakt ze weerbarstig om ze te laten fungeren als deel van een verhaal. Ze zijn *beperkt* in hun hoedanigheid van bron tot de kennis van het bouwgebeuren omdat ze daarvan alleen maar stukjes vervreemde abstractie zijn. Ze zijn *onbegrensd* omdat ze dikwijls vragen oproepen die niets te maken hebben met het aan de orde gestelde thema en daarmee stichten ze onherroepelijk verwarring.

Hoe heeft men nu geprobeerd om bij de vier genoemde tentoonstellingen — met name bij de hier ter bespreking zijnde *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930* — deze problemen het hoofd te bieden? Wat heeft men hier willen visualiseren? Het is een tentoonstelling met een verhalende strekking — als zodanig iets uitzonderlijks voor het Kröller-Müller museum — waarbij de relaties tussen Nederlandse en Amerikaanse architecten en vooral de invloed van de Amerikaanse bouwkunst op de Nederlandse aan het eind van de vorige en in de eerste decennia van onze eeuw aan de orde zijn gesteld. Onder het hoofdje „Americana” (een nieuw-latijnse publicitrekker, letterlijk te vertalen als „Amerikaanse dingen” — dus een onzuiverheid ten opzichte van de ondertitel) wordt niet één, maar worden eigenlijk verschillende verhalen naast elkaar verteld. Het boekwerkje * dat onder gelijknamige titel op de tentoonstelling werd verkocht is géén catalogus van het geëxposeerde (die is er trouwens jammer genoeg niet) doch bevat enkele

* Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo 1975. Essays door Auke van der Woud, Tom van Leeuwen en Paul Hefting. Voorwoord door A. L. L. M. Asselbergs, R. W. D. Oxenaar, E. L. L. de Wilde, L. J. F. Wijsen-

beek. Woord vooraf door Leonard K. Eaton (University of Michigan, Ann Arbor). Periode van de tentoonstelling: 24 augustus t/m 26 oktober 1975.

essays van de hand van verschillende auteurs. Wie denkt thuis hiermee een representatief naslagwerk voor het bespreken van de tentoonstelling te bezitten vergist zich. Men krijgt de indruk dat de enthousiaste makers van *Americana* na de aflevering van de kopij voor het boekwerkje bij het indelen en opstellen van de tentoonstelling weer opnieuw zijn begonnen en bij die gelegenheid meer greep op de stof hebben gekregen, met als resultaat dat de expositie in 13 duidelijke sub-thema's werd ingedeeld. Dit alles heeft tot gevolg dat „Americana” een manifestatie in verschillende min of meer onafhankelijke lagen is geworden. Tot dit gelaagde karakter dragen nog verschillende andere factoren bij, zoals de twee diaprogramma's en het feit dat ontoereikend beantwoorde vraagstellingen die in een der essays worden opgeworpen op de tentoonstelling of in een der andere essays nader worden toegelicht. Dit bevordert niet de overzichtelijkheid, evenmin als trouwens het ongetitelde gestencilde gidsje dat zonder nadere verklaring een eindweegs vóór het einde van de tentoonstelling zijn toelichting staakt.

Ik geloof dat deze zaken niet in de eerste plaats als tekortkomingen moeten worden gesignaleerd omdat ze kunnen worden gezien als een directe of indirecte poging om het hoofd te bieden aan de zostraks genoemde problemen die de makers van thematische architectuurtentoonstellingen ontmoeten. Door gelijktijdig en in verschillende lagen referentiemateriaal te bieden proberen zij de hoofdbestanddelen van de expositie — dit zijn de architectentekeningen en de maquettes — te verlossen uit hun autonome afgrenzing en beperktheid en tevens hun onbegrensheidsaspecten te kanaliseren in een richting die bij de thematiek van de tentoonstelling past. Door het tonen van dia's die een beeld oproepen van Amerikaanse steden anno 1974, door vitrines in te richten met personalia, boeken en kiekjes uit architecten-archieven en door ook zelfs binnen het boekje *Americana* de essays in meer gelaagdheden (hoofdttekst — aanvullende tekst in de marge — uitgebreide toelichting bij afbeeldingen — voetnoten) te presenteren is een werkwijze geschapen waarbij de makers zich wél moeten hebben gevoeld. Zij konden immers uit de voeten met hun ideeën!

En ideeën, vindingrijkheid en speurzinnigheid hebben zij — in de eerste plaats Auke van der Woud, Paul Hefting (Kröller-Müller) en Tom van Leeuwen (NDB) — beslist aan de dag gelegd. Er is over het thema van de Amerikaanse invloed

op de architectuur in Nederland een verbluffende hoeveelheid overtuigend materiaal te voorschijn gebracht op een manier die duidelijk laat zien dat er met groot plezier is gewerkt. Plezier in het maken is een onmisbare voorwaarde voor het slagen van een tentoonstelling. De jonge onderzoekers op het NDB-Architectuurmuseum in opbouw zijn ontegenzeggelijk bevoorrecht in vergelijking met hun collegae-architectuurhistorici die tot vier jaar geleden hebben geprobeerd om onderzoek op dezelfde gebieden te doen. Weliswaar niet zonder moeite en evenmin zonder investering van grote materiële en personele besommeringen zijn daar nu onder meer een zestigtal architecten-archieven en een goede handbibliotheek in vlot raadpleegbare staat bijeengebracht en deze geven de onderzoekers keer op keer gelegenheid tot inspirerende ontdekkingen in onverwachte combinaties op tot nu toe onbekend gebleven vindplaatsen. Deze voorsprong op de oudere generaties hebben de jonge architectuurhistorici zich bij deze manifestatie echter volledig waardig getoond.

Wat *Americana* gemeen heeft met de drie parallelle tentoonstellingen is de voornaamste indruk die overkomt: de grote rijkdom aan talent en ideeën in de Nederlandse architectuur van de behandelde vijftig jaar. Op zichzelf lijkt het maken van een thematische tentoonstelling rondom deze periode daarmee al volledig gerechtvaardigd. En het is opvallend hoeveel bezoekers met grote aandacht de tekeningen hebben staan bekijken, de negatieve dagbladkritieken ten spijt.

In de tweede plaats komt als hoofddruk overtuigend over dat Amerikaanse architectuur echt invloed heeft gehad. Dit beeld zal niet alleen bij ingewijden in de architectuurgeschiedenis zijn gevestigd. Treffende voorbeelden van kennelijk directe beïnvloeding zijn bij voorbeeld het huis Herengracht 380-382 door A. Salm GBzn (1888-90; Afb. 1) de studieschetsen van Jan Stuyt (c. 1895; Afb. 2) en de villa Henny te Huis ter Heide van R. van 't Hoff (1915-16), die respectievelijk moeten zijn geïnspireerd door het W. K. Vanderbilt Residence aan 5th Avenue te New York van Richard Morris Hunt (1879-81; nu afgebroken), de F. L. Ames Gate Lodge te North Easton, Mass., van H. H. Richardson (1880-81) en Frank Lloyd Wright's ontwerp voor een brandvrij huis uit 1907. Tientallen voorbeelden zouden kunnen worden toegevoegd. Vaak is nog niet het probleem opgelost, hoe de architecten precies kennis konden nemen van Amerikaanse voorbeelden en zelfs is nog niet aan

het licht gekomen, wie de schrijver was van de Amerikaanse reisverslagen die rondom 1893 verschenen in het architectenweekblad *De Opmerker*. Door plaatsgebrek kan hier geen uitvoerige detailkritiek worden gegeven, maar enkele punten wil ik toch aanstippen.

Terwijl het zoëven genoemde visuele verband tussen het huis van Salm en dat van Hunt overtuigend lijkt, kan men als kanttekening hierbij plaatsen dat in Engeland al eerder dit soort neofranse-renaissance werd toegepast bij met name landhuizen voor nouveaux-riches. Als voorbeeld noem ik Wykehurst, Sussex, van E. M. Barry (1871-74). Men kan zich afvragen waarom de Amerikaanse architect Claude Bragdon niet werd genoemd, evenmin als de invloed van Richardson op De Bazel. De plattegrond van het ontwerp van A. W. Weissmann voor een begraafplaatsgebouwtje in de Watergraafsmeer (1892) zou volgens Auke van der Woud (*Americana*, p. 17) een „academisch ontworpen (.....) plattegrond” hebben, terwijl het minstens zo vermeldenswaard is om op te merken dat deze sterk lijkt op de plattegrond van Richardsons Austin Hall te Cambridge, Mass. 1881-83). Wat moet men zeggen van de op p. 21 van het boekwerkje te lezen passage: „Voor Berlage zelf had het werk van Wright geen praktische betekenis: hij liet zich niet door hem beïnvloeden”, terwijl het Haags Gemeentemuseum met zijn horizontalisme, vijvers, pergola's en balkons daarvan wél een overtuigend bewijs leveren. Op dezelfde bladzijde kunnen wij lezen over Berlage's Holland House te Londen (1914): „... en de vormgeving van de voorgevel doet met zijn sterke vertikale accenten in de verte ook wat Amerikaans aan”. Dat dit veel te zwak is uitgedrukt en dat er hier sprake is van een direct voortgaan op de weg die Sullivan had gekozen voor de gevels van bij voorbeeld het Wainwright Building te Chicago (1890-91) werd op de expositie duidelijk gemaakt.

Nog steeds op dezelfde bladzijde kunnen wij lezen: „Het jachtslot St. Hubertus in Hoenderlo (1914-1920), in opdracht van mevrouw Kröller-Müller gebouwd, is met zijn onregelmatig silhouet, de levendige groepering van de vertrekken die met de vele verspringende en ongelijkvormige daken en muuropervlakken aan de buitenkant benadrukt wordt, met een Amerikaanse vrijheid gecomponeerd; de zeer brede rechthoekige vensters die met bakstenen stijlen geleed zijn, zijn aan het Richardson-Sullivan idioom ontleend”. Deze passage is ongelukkig zowel wat

betreft sommige onderdelen als door het feit dat er meer problemen mee worden opgeroepen dan opgelost. Wat is „amerikaanse vrijheid” in dit symmetrische en zwaar-symbolische gebouw? Wat is „Richardson-Sullivan idioom”? De stijlen zijn van natuursteen, niet van baksteen. Als pendant-illustraties bij de prachtige grote perspectieftekening in kleuren van St.-Hubertus werd op de tentoonstelling onder andere een tekening van Sullivan (uit de Burnham Library, Art Institute, Chicago) getoond voor St. Paul's Methodist Episcopal Church te Cedar Rapids, Iowa (1911), waaruit kan blijken dat de halfronde, door halfkegelvormige gladde leien daken afgedekte uitbouwen van bibliotheek en theekamer van het jachtslot geïnspireerd kunnen zijn geweest door Sullivan's kerkgebouw, zeker in combinatie met de in beide voorbeelden aanwezige toren. Men zou ook misschien kunnen wijzen op het nadrukkelijk horizontale accent van de twee theekoepeltjes in combinatie met de muur langs de vijver of op de nagestreefde Richardson-achtige globaliteit in de dakpartij aan de vijverzijde (vergelijk met Sever Hall, Cambridge, Mass., 1878-80). Maar dan houdt de vergelijkingmogelijkheid op. Men kan juist stellen dat de enkele Amerikaanse trekken juist *niet* in het „onregelmatig silhouet, de levendige groepering der vertrekken” zijn gelegen. Deze eigenschappen hebben een andere oorsprong die alles te maken lijkt te hebben met principes van additioneel ontwerpen met functioneel onderscheiden ruimtelijke elementen. Op de Berlage-tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum hing een voor-schets voor St.-Hubertus die deze stelling op boeiende wijze bevestigt. Deze manier van ontwerpen heeft niets te maken met Amerikaanse voorbeelden. Ze lijkt eerder geïnspireerd door de principes van „picturesque utility” zoals die in de jaren 1840 in Engeland opgeld deden bij architecten als A. W. Pugin en W. White: ieder deel van een gebouw moest worden opgevat als een aparte eenheid, verschillend van afmeting en bedekt met een apart dak. Hoe meer men gaat letten op de muurbehandeling, dakpartijen en schoorstenen van de vleugels, op de hiërarchische opbouw, de kerk-achtige hoge vensters van de hal (vele Engelse landhuizen hebben een eigen kapel) en ook de toren, hoe meer men tot de conclusie komt dat hier in veel opzichten Engelse invloed een rol heeft gespeeld. Hoe kan het ook anders bij een jachtslot met een Victoriaans bouwprogramma, met onafhankelijke appartementen, dienstvleugel, linnenkamer, bijlartkamer,

hall, ontbijtkamer en uitzichttoren? De op p. 22 afgebeelde vogelperspectief lijkt ook in grafisch opzicht op dergelijke tekeningen van landhuizen van R. Norman Shaw, zoals bij voorbeeld Leys Wood in Sussex of Cragside in Northumberland: een zelfde soort dramatiseren van het contrast van het huis met de „wilde” natuur. De verklaring voor dit plotseling Engelse in Berlage zou gezocht kunnen worden in de wens van de heer Krölller, voor wiens ogen wellicht Engelse voorbeelden hebben gezweefd. Berlage bouwde trouwens in dezelfde tijd het Holland House in Londen en in 1913 had hij een huis in Den Haag gebouwd voor zijn vriend Simons, die in Engeland had gewoond.

Wij lijken nu ver te zijn afgedwaald van „Americana”, maar toch is dit niet zo. Overwegen als de voorgaande kunnen het nut onderstrepen van dergelijke stellingen betreffende de een of andere invloed, zoals er zoveel op „Americana” zijn geponereerd. Zowel de eigenschappen van de verondersteld beïnvloedende als het karakter van de verondersteld beïnvloede architectuur kunnen beter uit de verf komen. Het huis St.-Hubertus is een op zijn minst genomen tweeslachtig gebouw: enerzijds wilde Berlage de massa aan de vijverzijde globaal samenbinden, anderzijds in de vleugels het tegendeel nastreven.

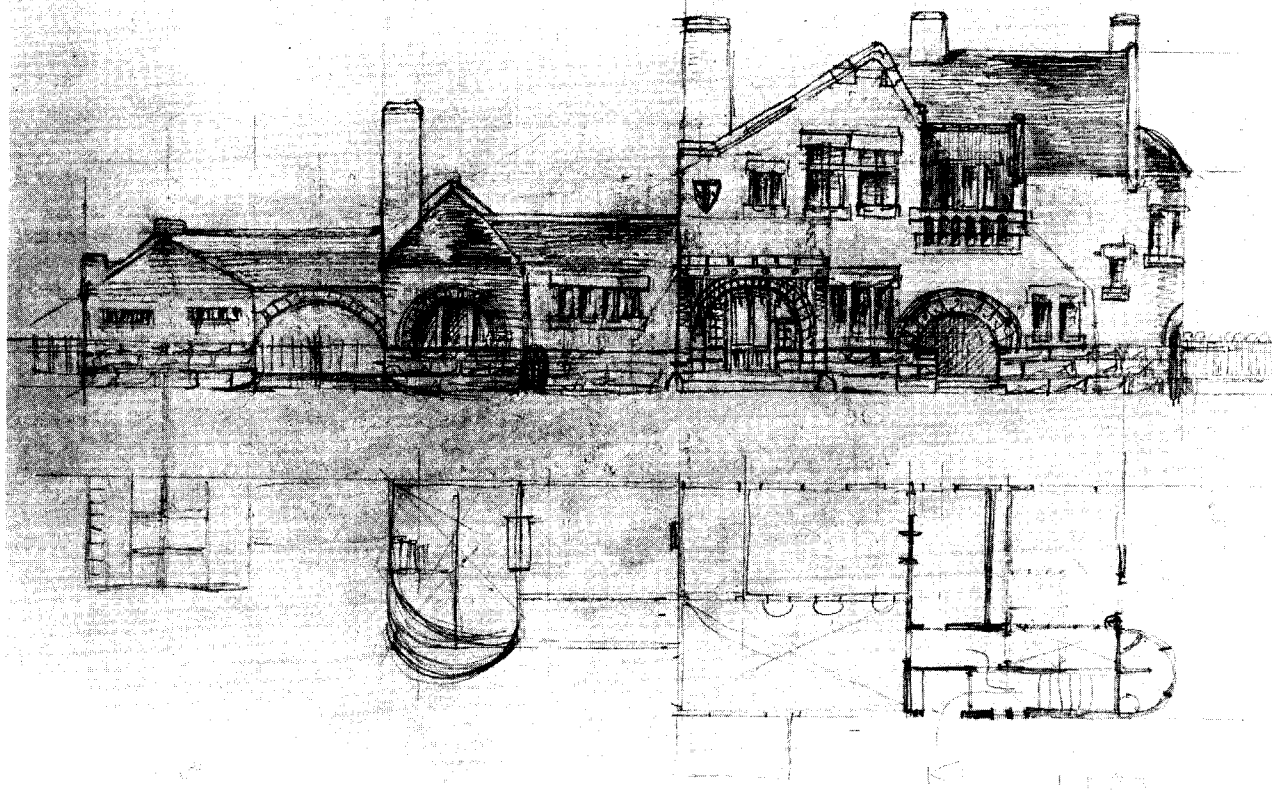
Eigenlijk zien we dit tweeslachtige ook al in de Beurs, waar de noord- en oostgevels veel meer functioneel gearticuleerd zijn dan de zuid- en west-gevels. In de maquette voor het Haags Gemeentemuseum (1919-20) die op de Haagse Berlage-tentoonstelling te zien was, is deze strijd tussen eenheid in veelheid (in de zonet geformuleerde betekenis) als haast in geen ander ontwerp zo manifest. De architectuur van Richardson noch die van Sullivan kent deze strijd. Zelfs die van Frank Lloyd Wright niet, op wie wellicht de kwalificatie „amerikaanse vrijheid” van toepassing was. Bij Wright wordt de potentiële spanning tussen onderdelen en geheel volkomen geneutraliseerd door de eenheid van ruimte.

Zoals in het eerste gedeelte van deze bespreking reeds werd aangeduid was ook in de opzet van de tentoonstelling met haar toelichtende en documentaire onderdelen de spanning tussen onderdelen en geheel te weinig aanwezig, met ook — dit zij uitdrukkelijk gezegd — alle voordelen van dien. Bij een volgende gelegenheid zal het misschien beter lukken om het verhaal wat geconcentreerder te vertellen. De presentatie door Wim Crouwel en Daphne Duijvelshoff (Total Design) was effectief.

A. W. REININK

Afb. 1. Amsterdam, Herengracht 380-382. Architect A. Salm GBzn 1888-90.
(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 2. Jan Stuyt, studie *c.* 1895. Collectie NDB.

(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 20 JUNI 1975 IN HOTEL BRAAMS TE GIETEN

De presentielijst is getekend door 47 leden en introducés. De voorzitter, mr. dr. L. de Gou, opent de vergadering met de volgende rede.

„Ik heet U allen hartelijk welkom op de zomervergadering van de Oudheidkundige Bond. De mooie omgeving en de zo zeer geslaagde excursie van vandaag door het Drentse land mogen ons niet doen vergeten dat onze vereniging in het afgelopen jaar is geconfronteerd met het heengaan van enkele leden, wier namen ik thans in alfabetische volgorde zal voorlezen:

C. C. Basters, architect te Dordrecht, mr. F. T. P. J. Kruijmel te Leeuwarden, E. A. Kuipers te Amstelveen, J. M. J. Lokker te Zierikzee, ir. H. W. Mauseur te Apeldoorn, prof. dr. J. Ph. de Monté verLoren te Zeist, ir. F. P. J. Peutz, architect te Heerlen, H. F. Rappange, architect te Amsterdam, mevrouw C. A. Sicco Smit te Naarden, dr. J. J. Swart te Schalkhaar, J. M. Willems te Oisterwijk.

Ik zou daaraan willen toevoegen de naam van jhr. ir. G. C. Six van Wimmenum te Laren, die zeer onlangs is overleden. Hij was ons oudste lid in jaren en een zeer trouw en toegewijd lid; vrijwel nimmer ontbrak hij — ondanks zijn hoge leeftijd — op onze vergaderingen en excursies. Ik mag U voorstellen enkele ogenblikken staande de nagedachtenis van de overledenen te eren.

De Raad van Europa heeft 1975 uitgeroepen tot Monumentenjaar. Van de vele besluiten, die de Raad van Europa in de loop der jaren genomen heeft, is er nauwelijks één aan te wijzen, die door de communicatiemiddelen — pers, radio en t.v. — zó tot de bevolking is doorgedrongen als dit besluit. Een gegeven, waarover wij ons als Oudheidkundige Bond alleen maar in hoge mate kunnen verheugen. Een gegeven waardoor blijkt dat het geluid van de noodklok, waaraan jhr. Victor de Stuers getrokken heeft, nog steeds niet verstomd is. Een gegeven overigens dat ons in 1975 in Drenthe doet samenkomen, omdat zich in deze provincie een van de drie Nederlandse zogenaamde „lichtende voorbeelden” van monumentenzorg bevindt in de gestalte van Orvelte, dat wij morgen met elkander zullen bezoeken.

In de provincie Drenthe, oudtijds het landschap Drenthe geheten, komen wij niet om oudstedeschoon, maar, zoals de oude benaming reeds doet vermoeden, voor het oude landschapsschoon. Hier kunnen wij nu nog op vele plaatsen oude saksische boerderijen, kerken en havezathen in onverbreekelijk geheel met de omringende natuur in ongestoorde vergezichten bewonderen. Nu nog, omdat ook hier de commercie brood zag in recreatie en ruilverkaveling en knievallen voor autoverkeer in enkele decennia ingrijpende veranderingen in verscheidene delen teweeg brachten. Gelukkig zien wij echter ook in dit gewest de zorg voor de monumenten, mede dank zij de liefde en de kennis, waarmede ons medelid, de heer Corneille Janssen, zijn functie vervult en waarbij wij verder met name zouden willen wijzen op de vele gemeentelijke verordeningen en ook op de provinciale subsidieregeling tot behoud van de rieten daken, die in de landelijke bouwkunst in deze provincie een onontbeerlijk element vormen van het landschapsschoon. Wanneer wij U bij onze jaarlijkse excursie ditmaal vanwege het monumentenjaar naar het ten voorbeeld gestelde project van Orvelte voeren, dan impliceert dit niet dat wij dit project zonder meer als een voorbeeld in positieve zin beschouwen. De verwachting, die wij van onze leden ook van dit bezoek koesteren, is een kritische beschouwing, overeenkomstig de traditie van de Bond. Is het niet zo dat onze Bond sedert de oprichting steeds als het ware het kritische geweten gevormd heeft met betrekking tot het restaureren en conserveren van onze monumenten? Een kritisch geweten, dat een toetssteen kreeg in de praeadvies van Cuypers en Vogelsang voor de jaarvergadering van 1910, welke uitgangspunten werden voor de bekende Grondbeginselen, door de Bond in 1916 opgesteld, die op zich weer stof leverden tot belangrijke polemieken en onze Bond tot heden die plaats in onze samenleving gegeven hebben, welke aangeduid kan worden als het „kritisch geweten” voor de conservering en de restauratie van monumenten. Jan Kalf, die in 1917 de inleiding voor de Grondbeginselen geschreven had, heeft 30 jaar later — om precies te zijn in 1948 — uitdrukkelijk gesteld ook

in 1917 wel beseft te hebben dat een volgend geslacht wel eens tot andere inzichten zou kunnen komen. Wil de Oudheidkundige Bond zijn belangrijke positie handhaven, dan zal hij zich deze rol steeds bewust moeten blijven en moeten bevorderen dat het Bulletin de bijdragen blijft leveren, welke voor dit doel noodzakelijk zijn. Dit jaar 1975 uit te roepen tot monumentenjaar heeft in ieder geval reeds als positief resultaat gehad dat in binnen- en buitenland men in woord en geschrift — individueel en in groepsverband, op verschillend niveau — zich bezig houdt met de problematiek van de monumentenzorg. En ik vraag mij af of dat gegeven, die recente informatie, voor ons niet het teken aan de wand zijn om ons als Bond — gelet op de taak en de rol in het verleden — thans opnieuw te buigen over de Grondbeginselen. Zo vragen wij ons bijvoorbeeld af of, gelet op de beschikbare middelen, de veelheid van aanvragen en het nieuwe uitgangspunt van beschermd stads- en dorpsgezicht met de renovatiepolitiek, de overheidssubsidies zich niet méér zullen dienen te richten op het doen conserveren en verantwoord behouden van de bouwgeschiedenis in plaats van het terugbrengen in de geboortestaat, een staat, welke het gebouw vaak al sinds eeuwen niet meer getoond heeft.

Een belangrijk punt, dat door de aandacht van het monumentenjaar in verschillende vormen belicht wordt, is — hoe kan het anders — het financiële aspect, dat om velerlei redenen nog steeds niet bepaald gunstig genoemd kan worden. Daar is allereerst het jaarlijks op de rijksbegroting geraamde bedrag voor de subsidiëring, dat nu al verscheidene jaren nauwelijks rekening houdt met de stijging van lonen en prijzen, zodat de jaarlijkse verhoging slechts een schijnbare verhoging is. Wanneer Regering en Staten-Generaal het wél menen met de zorg voor onze monumenten, wanneer het de Regering werkelijk ernst is indien zij in de memorie van toelichting op de rijksbegroting voor dit jaar stelt dat naast hun cultuurhistorische waarde aan onze monumenten een steeds grotere maatschappelijke waarde wordt toegekend en het verloren gaan daarvan in toenemende mate ervaren wordt als een aantasting van het leefmilieu, dan zullen deze woorden ook vertaald dienen te worden in een zodanige prioriteit, dat die toenemende mate ook kenbaar wordt in de betreffende begrotingspost, opdat de komende generaties niet opnieuw het monumentenbeleid der rijksoverheid met de woorden van jhr. Victor de Stuers kunnen gaan betitelen als een „luisterrijk gierigaardsstelsel”.

Een belangrijk probleem van het financiële facet der monumentenrestauraties is nog steeds de rente der voorfinanciering, welke ten laste van de eigenaar blijft. Het zou echter voor alle partijen kostenbesparend zijn indien de eigenaar na goedkeuring van het restauratieplan onmiddellijk machtiging tot uitvoering zou krijgen, ook al zijn er nog geen middelen op de rijksbegroting, mits de daaruit voortspruitende rentekosten bij de definitieve vaststelling van het subsidiebedrag als subsidiabele kosten zouden mogen worden opgevoerd.

De voordelen daarvan zijn als volgt:

1. De eigenaar kan op het voor hém meest gunstige moment tot uitvoering overgaan en blijft niet zitten met het renteverlies.
2. De opgetreden extra financieringslasten tengevolge van de voorfinanciering zullen altijd lager zijn dan de stijging van lonen en prijzen in de periode, liggende tussen de aanvang der restauratie en het beschikbaar komen van de gelden op de rijksbegroting.
3. De voorfinanciering is niet meer afhankelijk van de welwillendheid of financiële positie der betrokken gemeente.

Het onderhoud — met name het grote onderhoud — is ook nog steeds een zorg, welke in deze tijd door het loonintensief karakter van monumentenonderhoud een vaak niet te dragen last wordt voor de eigenaar en daardoor maar op te lange baan geschoven wordt. Het is dan ook te wensen dat op een verantwoorde wijze de onderhoudsplicht, welke in 1961 uit het wetsontwerp geschrapt werd, opnieuw ter invoering voorgelegd zal worden.

Tot ons grote genoegen hebben wij eveneens in de memorie van toelichting van dit jaar kennis kunnen nemen van de coördinatie tussen het Departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en dat van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kader van het zogenaamde rehabilitatiebeleid en van de bescherming van stads- en dorpsgezichten. Een coördinatie, die naar mijn gevoelen voor bepaalde facetten van de monumentenzorg nog wel breder zou kunnen zijn — en dan denk ik met name aan het Departement van Financiën en voor wat de „buitenplaatsen” betreft ook nog aan het Departement van Landbouw vanwege het Staatsbosbeheer.

Nu door de bescherming van het stads- en dorpsgezicht niet slechts het solitaire monument, maar waar mogelijk en noodzakelijk de totaliteit van gevelwanden en silhouetten onze aandacht

moet hebben, zal ook de straat en de gracht met zijn bruggen onze bijzondere belangstelling moeten krijgen. Ik denk dan o.a. aan de sierbestraffingsfurie, welke ook door ons land woedt — en aan al hetgeen tegenwoordig na afsluiting van het rijdend verkeer tot de meubilering van een straat *schijnt* te moeten behoren.

Dames en heren, sedert de wekroep van De Stuers zijn er nieuwe bedreigingen gekomen voor onze monumenten. Zij staan keurig opgesomd in de uitstekende discussienota „Monument en Samenleving”, welke de Raad van Europese Gemeenten het licht heeft doen zien en ik zal niet in herhaling vallen. Onze Bond heeft trouwens in het verleden o.a. op een dezer nieuwe bedreigingen in de vorm van structuurwijzigingen in onze samenleving ook al reeds met nadruk gewezen. Een tweetal categorieën „bedreigden” verdient onze bijzondere zorg. Ik denk daarbij allereerst aan onze kerken. Door toenemende onkerkelijkheid enerzijds en ontvolking der oude stadskernen anderzijds zijn kerken buiten functie gekomen en kerkvoogdijen zonder betalende lidmaten. Met veel pijn en met nog meer moeite mag het wel eens in een enkel geval gelukken aan een dergelijk gebouw een culturele bestemming te geven, indien tenminste de plaatselijke overheid bereid blijkt te zijn in een dergelijk geval in de niet-sluitende exploitatiebegroting te subsidiëren. In de grotere steden blijft het gewoonlijk niet tot één geval beperkt, met alle gevolgen vandien. Instandhouding na te streven door een andere bestemming, welke gepaard moet gaan met een uiterlijke verbouwing, welke het oorspronkelijke architectonische karakter van de kerk totaal verkracht, lijkt mij een heilloze, onverteerbare oplossing. Zoals bijvoorbeeld het plan om een neo-gotische kerk te veranderen in een hedendaags flatgebouw, waarbij zich de balkons als vogelvoederbakjes aan een vogelkooi demonstreren. Het is een geval uit de praktijk, waaraan op het hoogste niveau zelfs serieus gedacht schijnt te worden.

Ook in het verleden zijn wel eens kerkgebouwen aan hun bestemming onttrokken, als we denken aan de 18de eeuw, die kerken in geschutgieterijen zag veranderen en aan Napoleon, die er herhaaldelijk parkeerplaatsen van maakte voor zijn cavalerie, dan wel ze tot tuighuizen of hospitalen bestemde. Doch steeds op zodanige wijze, dat zij later in de meeste gevallen weer de oorspronkelijke functie konden herkrijgen.

Ik dacht dat de actuele en toekomstige omvang der bestemmingswijzigingen van monumenten

van dien aard is, dat zij onze Bond aan het denken moet zetten over de grondbeginselen van het toelaatbare der uiterlijke verbouwingen, zelfs met afbraak als alternatief.

Een andere categorie van onze monumenten, die het moeilijk heeft gekregen, zijn de niet uit onze Hollandse steden weg te denken hofjes. Wij moeten daarbij niet alleen vaststellen dat vele daarvan niet meer voldoen aan de minimum-eisen, welke thans aan het woongenot gesteld mogen worden, maar bovendien dat inmiddels een categorie bejaarden aangetreden staat, welke reeds een leven lang in betere woonomstandigheden geleefd heeft, waardoor in vele gevallen slechts met de grootste moeite lege hofjeswoningen weer door bejaarde personen bezet kunnen worden. De enige redding is hier slechts te zien in overheidssteun om met instandhouding van het uiterlijk aanzien de indeling desnoods met opoffering van een aantal wooneenheden zodanig te herzien, dat deze hofjes ook voor de bejaarde in 1975 en later aantrekkelijk zijn, omdat deze monumenten — en als monumenten van architectuur en als monumenten van een voorbeeldige charitasbeoefening in het verleden — ook functioneel behouden moeten blijven.

Dames en heren, de archaeologie heeft mede altijd tot onze bijzondere belangstelling behoord. Tijdens het monumentenjaar bijeen zijnde in Drenthe, het gewest met zijn praehistorische monumenten, gaan onze gedachten ook uit naar de zorg voor onze archaeologische monumenten, waarvan niet alleen de inventarisatie door personeelsgebrek bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in vertraging is gekomen, maar ook de blijvende zorg voor deze categorie monumenten. Begrijpelijkerwijze ligt het accent van de R.O.B. op het oudheidkundig bodemonderzoek en moet het conserveren van daarvoor in aanmerking komende archaeologische monumenten tot heden meestal achterwege blijven. Zo zijn kort geleden in de mondiale belangstelling gekomen de praehistorische vuursteenmijnschachten in Zuid-Limburg ter plaatse Rijkholt-Sint Geertruid, die door een aantal belangstellende geologen uit onze voormalige mijnstreek tijdelijk toegankelijk gemaakt zijn. Spoedige hulp tot blijvend behoud van dit ook buiten onze landsgrenzen als belangrijk aangemerkt object uit de praehistorie is in hoge mate gewenst. Onze gedachten gaan verder uit naar het conserveren van andere daarvoor in aanmerking komende archaeologische objecten, die uit zuiver wetenschappelijk dan wel historisch oogpunt be-

waard moeten blijven. Het ware wenselijk dat de R.O.B. over de middelen gaat beschikken om ook deze hem toekomende taak aan te vatten.

Kunnen wij deze mijnschachten uit de praehistorie zien als monumenten van onze mijnbouw, dan brengen zij ons vanzelf op de categorie van de industriële monumenten. De strijd om het behoud van de molens, die niet zonder succes gevoerd wordt, is niet alleen van landschappelijke betekenis, maar evenzeer een eerste aanzet voor het behoud van industriële monumenten. Door onze industriële expansie en zelfs ook door de industriële recessie is op dit gebied veel verloren gegaan en gaat er nog steeds verloren. Reeds zijn in ons land talrijke zeer belangrijke bedrijfsarchieven ongemerkt vernietigd, waardoor niet meer te herstellen gaten in onze bedrijfsgeschiedenis ontstaan zijn. Het ware dan ook niet ondienstig dat tijdig de nodige zorg besteed gaat worden aan daarvoor in aanmerking komende industriële monumenten, voordat het ook daarvoor te laat is. Al munten zij gewoonlijk niet uit door schoonheid, er zijn er die nog geconserveerd kunnen en moeten worden voor de kennis van onze industriële historie.

Dames en heren, het is een veelheid van zaken, die in deze turbulente tijd op ons afkomen. Een veelheid, die wij als Oudheidkundige Bond met onze huidige werkwijze en structuur nauwelijks kunnen verwerken. Uw bestuur beraadt zich dan ook op deze ontwikkeling en hoopt een volgend maal daar nader op terug te komen".

De *notulen* van de op 15 februari 1975 te Amsterdam gehouden algemene ledenvergadering, die zijn afgedrukt in het Bulletin van april 1975, blz. 87 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* doet de secretaris mededeling van bericht van verhindering van de bestuursleden Van Dun, Halbertsma, Van Helbergen, Phaff, Renaud, Szénássy en Vroom. De heer W. F. Jansen te Heeze heeft doen weten dat oudheidkundige activiteiten elders het hem onmogelijk maken, deze vergadering bij te wonen. Naar aanleiding van de door de Bond aan de Minister van C.R.M. gezonden brief inzake de *buitenplaatsen* heeft de Directeur-Generaal voor Culturele Zaken van dat Ministerie namens de Minister geantwoord dat ook hij de huidige situatie ten aanzien van de registratie, de instandhouding en het eventuele herstel van de Nederlandse historische buitenplaatsen en de daarbij behorende terreinen niet bevredigend acht. De Minister is voornemens omtrent het in het leven

roepen van een werkgroep, wier taak het zal zijn de uiteenlopende inzichten inzake restauratie en beheer tot één algemeen aanvaard standpunt te brengen, het advies in te winnen van de Monumentenraad.

De behandeling in de gemeenteraad van *Amersfoort* van het ontwerp-bestemmingsplan en de verkeersnota voor de binnenstad heeft het bestuur aanleiding gegeven in een aan de raad gezonden telegram uiting te geven aan de ongerustheid van de Oudheidkundige Bond over de onafwendbare aantasting van de binnenstad indien de voorgestelde bouw van nieuwe bruggen en toevoerwegen naar en door de oude stadskern zou worden gerealiseerd. Naar het bestuur heeft vernomen heeft de gemeenteraad de terugneming van de ingediende plannen verlangd en de desbetreffende de wethouder verzocht met gewijzigde voorstellen te komen.

Vanwege de directie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is er op gewezen dat tengevolge van de met de Oudheidkundige Bond gesloten *overeenkomst* inzake de uitgifte van het Bulletin de in artikel 8 van het Huishoudelijk Reglement van de Bond vermelde procedure voor de benoeming van de leden van de commissie van redactie als verouderd moet worden beschouwd. Het bestuur erkent dat de tekst van artikel 8 een aanpassing aan de nieuwe situatie behoeft; het was evenwel niet mogelijk de gewijzigde tekst veertien dagen vóór deze vergadering aan de leden voor te leggen, zoals artikel 18 van het Huishoudelijk Reglement verlangt. De vergadering machtigt het bestuur de redactie van artikel 8 te herzien, waarna deze zó tijdig zal worden bekend gemaakt, dat in de eerstvolgende ledenvergadering daarover een beslissing kan worden genomen.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor:

„Ik wens de Bond geluk met zijn verjaardag. Misschien is hij nog wel jong". Met deze zinnen besloot de „feestredenaar" prof. dr. C. Peeters zijn toespraak ter gelegenheid van het vijf en zeventig jarig-bestaan van onze vereniging, welk heuglijk feit op 16 februari 1974 in de historische Statenzaal in Dordrecht werd herdacht. Is de eerste zin positief gesteld, in de tweede valt een voorzichtige twijfel te beluisteren, zo in de geest van „is de Bond wel voldoende met zijn tijd meegegaan; heeft hij tijdig de bakens verzet en is hij bereid en in staat de ook op het terrein van de monumentenbescherming stormachtige ontwikkeling op de voet te volgen"? Het staat

niet aan het huidige bestuur hierop antwoord te geven; zij, die na ons komen, zullen te zijner tijd daarover kunnen oordelen. Maar gelet op de activiteiten, die de Bond in 1974 heeft ontwikkeld, menen wij te mogen zeggen: ja, de Bond is nog wel jong. Zouden de oprichters van onze vereniging in 1899 hebben kunnen vermoeden dat de Bond in het jubileumjaar 1974 acte de présence zou geven te land, te water en in de lucht? Te *land* is niet zo bijzonder, want het organiseren van excursies — oudheidkundige uitstapjes heetten die in de oude statuten — was reeds van de eerste jaren af een van de taken, die de vereniging zich had gesteld, te *water* is minder vaak voorgekomen en zo is de statige punterprocessie door Giethoorn op 22 juni toch wel als een bijzondere gebeurtenis te zien. Tenslotte hadden onze leden in augustus gelegenheid, een *vliegtocht* boven midden-Nederland te ondernemen waarbij de steden en dorpen weer eens vanuit een andere gezichtshoek in ogenschouw konden worden genomen. Deze excursie, in samenwerking met de Stichting voor Academische Reizen georganiseerd, sloot bijzonder goed aan bij het jubileumboek *Nederland zal ons een zorg zijn*, dat drs. Chr. van Welsen es voor ons heeft geschreven en dat alom een goede pers — en een dienovereenkomstige verkoop — heeft mogen ondervinden. Voor de enkele bestuursleden, wien het voorrecht te beurt viel het eerste exemplaar van het boek aan onze Beschermvrouwe te mogen aanbieden, zal de informele thee op Paleis Huis ten Bosch op 17 juni 1974 als een zeer bijzondere belevenis in de herinnering blijven.

Het is er intussen verre van, dat in het jubileumjaar alleen hooggestemde redevoeringen en feestelijkheden aan de orde zijn gekomen. De ernst des levens diende zich herhaaldelijk aan. Van de zijde van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was reeds eerder bezwaar gemaakt tegen het feit dat in de redactiecommissie voor het *Bulletin* veelal een of meer ambtenaren van die Dienst zitting hebben, omdat daardoor een ongewenst geachte vermenging van wetenschappelijke, financiële en ambtelijke belangen in de hand wordt gewerkt. Teneinde tot een duidelijke afbakening van de verhoudingen tussen Dienst en Oudheidkundige Bond te komen, is een overeenkomst gesloten, krachtens welke de Dienst het *Bulletin* voor zijn wetenschappelijke publicaties zal gebruiken tegen een vergoeding van het naar verhouding daarvoor benodigde aantal pagina's. Voor de inhoud van de vanwege de Dienst in het *Bulletin* opgenomen publicaties draagt uit-

sluitend de Dienst de verantwoordelijkheid; daarvoor zal de Dienst een ambtenaar aan de redactie toevoegen. De op deze regeling betrekking hebbende overeenkomst werd op 25 juni 1974 getekend.

Winst en verlies ten aanzien van de monumenten, voor wier behoud de Bond zich in de afgelopen jaren heeft ingezet, wisselden elkaar af. De Petruskerk in Sloterdijk staat er nog; in Amersfoort bleek het restant van het Observantenklooster toch niet zo'n onoverkomelijke stapde-weg voor het *nieuwe stadhuis te zijn* en met betrekking tot de heilloze doorbraakplannen in de Amersfoortse binnenstad hebben ons onlangs hoopvolle berichten bereikt. Ook het huis „Sandwijk” in De Bilt schijnt voor de slopershamer gespaard te blijven. Daarentegen is de slag om het behoud van de panden van „De Utrecht” aan de Leidseweg te Utrecht verloren. Wie zich nu naar het ook al in een puinhoop veranderde station begeeft, ziet een troosteloze, kaalgeslagen vlakte, waar eens het door architect Jan Verheul in 1901 ontworpen hoofdgebouw en het in 1908 door Kropholler daaraan toegevoegde archiefgebouw getuigenis aflegden van Jugendstil en Bergiaanse stijl. Naar de mening van de Bond — en niet van de Bond alleen — was het inpassen van de twee „Utrecht-gebouwen” in het door onze feestredenaar Peeters zo onbarmhartig afgemaakte Hoog-Catharijne-complex zeer wel mogelijk geweest.

Tot onze teleurstelling gaat het met de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen, waarvoor de Bond nu al jaren ijvert, nog niet naar wens. Er zijn goede bedoelingen genoeg, maar zolang de registratie niet ter hand is genomen, kunnen herstel en beheer niet van de grond komen. Het bestuur achtte het nuttig de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk hier weer eens op te wijzen en daarbij aan te dringen op het in leven roepen van een coördinatiecommissie of werkgroep, wier taak het zal zijn de bij verschillende instanties bestaande, dikwijls uiteenlopende inzichten inzake restauratie en beheer tot één algemeen aanvaard standpunt te brengen. Teneinde het lot van de buitenplaatsen sterker in de publiciteit te brengen, zou een landelijke tentoonstelling over dit onderwerp van groot belang zijn.

Ook in het verslagjaar vertegenwoordigde ons bestuurslid mevrouw Prins de Bond in de vergaderingen van de werkgroep „K” van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumenten-

bescherming. Dit contact is bijzonder waardevol omdat wij daardoor terstond worden geïnformeerd over het in die vergaderingen behandelde. Voorts nemen wij nu uit de eerste hand kennis van de in het Monumentenjaar-1975 te verwachten evenementen; een voorproef vond al op 18 december 1974 plaats door het uitreiken van een onderscheiding door Z.K.H. Prins Claus aan veertien gemeenten, die zich in hun beleid ten aanzien van het behoud van monumenten bijzonder positief hebben opgesteld.

In de ledenvergadering van 21 juni 1974 werden de periodiek aftredende bestuursleden Van Dun, Van Helbergen, Phaff, Steensma en Széná-sy opnieuw benoemd. Op voordracht van het bestuur ging de vergadering voorts accoord met de benoeming van mr. dr. L. de Gou, burgemeester van Haarlem, en drs. H. Halbertsma te Amersfoort, die vroeger ook al een bestuursfunctie van de Bond heeft bekleed. Prof. Temminck Groll werd op de meest eervolle wijze (met dankbetuiging!) ontheven van het door hem gedurende drie jaren met zoveel verve uitgeoefende voorzitterschap. Als zijn opvolger wees de vergadering de heer De Gou aan. Tot onze grote spijt bedankte in de loop van het jaar 1974 de heer Steensma als lid van het bestuur in verband met drukke werkzaamheden. De Bond is hem bijzonder erkentelijk voor de energie, die hij aan de dag heeft gelegd bij de voorbereidingen voor het jubileumboek en het voeren van de propaganda-actie. Ons bestuurslid dr. J. G. N. Renaud volgde ir. R. Meischke op als vertegenwoordiger van de Oudheidkundige Bond in het hoofdbestuur van de Stichting Menno van Coehoorn; prof. Temminck Groll — hoewel geen lid meer van het bestuur — blijft de Bond vertegenwoordigen in de Stichting-Overvoorde.

Tenslotte: hoe staat het met de leden-aanwas, is in het jubileumjaar het „magische” getal van 2000 leden, waarvan in het vorige jaarverslag sprake was, gehaald? Aangezien het ledenbestand juist nu op een computerstaat wordt gebracht, is het exacte aantal niet bekend, maar wij mogen toch stellen dat we dicht tegen die 2000 aanzitten. Intussen blijft de ledenwerfactie niet tot het achter ons liggende jubileumjaar beperkt; we gaan dóór met het verspreiden van propagandamateriaal; leden van verwante verenigingen, wetenschappelijke instellingen, musea, tentoonstellingen worden kwistig van folders voorzien, waarvoor de Public Relations Associatie te Amsterdam onder leiding van zijn actieve directeur, de heer K. Wijdooge, is ingeschakeld. Dóór gaan

we ook met de uitbouw van de inhoud en de modernisering van de opmaak van het Bulletin (elk jaar een omslag in een andere kleur!), met het organiseren van lokale excursies (in 1974 kwamen Amersfoort, Groningen en Utrecht aan bod; andere steden zullen in 1975 volgen).

Dank voor Uw belangstelling, Uw medewerking, Uw inspirerende steun, ons in het jubileumjaar zo rijkelijk geschonken! Vol vertrouwen kijkt de Oudheidkundige Bond naar de toekomst — er is op het terrein van de monumentenzorg nog zo onnoemelijk veel te doen!”

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de *beurt* van *aftreden* de bestuursleden mevrouw Prins en de heren Van der Mark, Van Mosselveld, Quarles van Ufford, Renaud, De Vrieze en Vroom. De heer De Vrieze heeft zes jaren deel uitgemaakt van het bestuur en is mitsdien niet herkiesbaar. De heer Quarles van Ufford wenst niet voor een herbenoeming in aanmerking te komen; de heer Steensma heeft tussentijds zijn bestuursfunctie ter beschikking gesteld. Op voorstel van het bestuur besluit de vergadering mevrouw Prins en de heren Van der Mark, Van Mosselveld, Renaud en Vroom opnieuw te benoemen en als nieuw lid van het bestuur aan te wijzen ir. H. J. F. de Roy van Zuydevijn te Rotterdam. De voorzitter dankt de afgetreden leden voor het vele werk, dat zij voor de Bond hebben verricht. Uit de vergadering wordt een beroep op de voorzitter gedaan zich weer voor een jaar als zodanig beschikbaar te stellen. De heer De Gou verklaart zich daartoe bereid.

De voorzitter stelt de vergadering voor in het jaar 1976 de wintervergadering te beleggen te Delft en de zomervergadering te Bergen op Zoom. Daarmede kan men zich verenigen.

Bij de *rondvraag* wil de heer *Van Gorkum* het door de voorzitter in zijn openingswoord gehouden pleidooi voor het behoud van historische mijnschachten in Limburg graag nog eens onderstrepen. Reeds teveel is op dit terrein verloren gegaan door onkunde of door het ontbreken van deskundigen, die het dreigende verlies tijdig hadden kunnen signaleren. Spreker dringt aan op samenwerking tussen alle instanties en particulieren, die een open oog hebben voor deze groep „vergeten” monumenten. De heer *De Vrieze* geeft het bestuur in overweging het onderwerp „nieuwbouw in een historische omgeving” op een of andere wijze ter discussie te stellen. Het is hem bekend dat ook in architectenkringen deze moeilijke materie als zeer belangrijk wordt ervaren. Zou de Oudheidkundige Bond b.v. in samenwer-

king met de B.N.A. kunnen bevorderen dat een gesprek tot stand komt tussen de „restaurateurs van de oude stedebouw” enerzijds en de moderne „vakbeoefenaars” anderzijds? De heer *De Lus-sanet de la Sablonière* acht dit een uitstekende gedachte en hij adviseert ook instellingen als de Raad van Europa en „Europa Nostra” daarbij te betrekken. Prof. *Temminck Groll* meent dat in studentenkringen voor dit onderwerp eveneens belangstelling bestaat en hij zegt bij voorbaat de medewerking van de sectie „restauratie” van de Technische Hogeschool te Delft toe. Nadat de heren *Kerremans* en *Jans* hebben gepleit voor het meer uitdragen van de beginselen van de Oudheidkundige Bond, waarvoor niet slechts een beroep zou moeten worden gedaan op de massamedia maar ook op de politici en de gemeentelijke technische diensten, *sluit* de voorzitter de vergadering.

Vrijdag 20 juni. De deelnemers aan de excursie treffen elkaar in Hotel Homan te Hoogeveen tegenover het station. Ruim half elf zetten de bussen zich in beweging, waarin toelichting wordt gegeven door de heren *Corneille F. Janssen*, hoofd van het bureau monumentenzorg bij het Provinciaal Museum van Drenthe, *H. Th. D. Dijkstra*, districtsarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en *B. J. Bruins*, cultureel ambtenaar van de gemeente Westerbork. Eerste doel is de stad Coevorden, waar in de Hervormde kerk de heer *Janssen* een uiteenzetting geeft. De daarop volgende rondwandeling voert langs de voormalige synagoge, die thans in restauratie is en waaraan een culturele bestemming zal worden gegeven, verder langs het voormalige arsenaal en eindigt bij het rood-geschilderde kasteel, dat tot in de finesses wordt bekeken en waarvan de restauratie tot levendige discussies aanleiding geeft. Na de koffiemaaltijd in restaurant *Arends* gaat de tocht verder door een ongeschonden, af en toe slechts door een concentratie van ja-knikkers ont-sierd landschap. Of mogen we stellen dat zij er juist een markant accent aan geven? In de buurtschappen *Weijerswold*, *Vliegghuis* en *Padhuis* prachtige boerderijen, sommige met houten topgevels. In de gemeente *Schoonebeek* in de beschermde dorpsgezichten *Westersebos* en *Oostersebos* ook boerderijen van vakwerk. De oud-rijks-archivaris in Drenthe, de heer *E. J. Werkman*, weet veel bijzonderheden over dit merkwaardige dorp en zijn inwoners te vertellen. Dwars door de veenkoloniën *Klazienaveen* en *Emmer-Compas-cuum*, waar tot ieders verrassing het „turfsteken”

nog steeds plaats vindt, wordt *Ter Apel* bereikt. Het in een bosrijke omgeving gelegen, voormalige klooster is een oase op deze warme dag en het restaurant *Boschhuis* kan de klandizie ternauwernood aan. Over *Sellingen* gaat de tocht dan naar *Bourtange*. In de voormalige synagoge, thans tot bezoekerscentrum ingericht, is dank zij een maquette een goed inzicht te krijgen in de geschiedenis van deze vesting en een rustige rondwandeling toont hoe ver de reconstructie als is gevorderd en wat de Stichting *Vesting Bourtange* nog te doen staat. Over *Vlagtwedde*, *Onstwedde*, *Stadskanaal* en *Gasselte* wordt het eindpunt van deze eerste dag, hotel *Braams te Gieten*, bereikt. Na het gemeenschappelijke diner gaat men, voorzover de voorkeur niet uitgaat naar de verrukkelijke tuin van het hotel, ter vergadering.

Zaterdag 21 juni. De bussen vertrekken van de diverse hotels, waar de deelnemers de nacht hebben doorgebracht, zó tijdig, dat tegen half tien het gehele gezelschap weer verenigd is in de Hervormde kerk van *Norg*. Daar geeft de heer *Janssen* een toelichting op de in 1971 klaargekomen restauratie; over de bij die gelegenheid gereconstrueerde ramen in het schip loopt de waarde-ning uiteen, maar de merkwaardige rode kleur van de banken moet origineel zijn. Met belangstelling wordt ook het nieuwe Gemeenschapshuis van *Norg* bekeken. Het volgende doelwit is de buurtschap *Orvelte* in de gemeente *Westerbork*, als „lichtend voorbeeld” uitverkoren in het kader van het Monumentenjaar. Het gezelschap wordt bij het voormalige tolhuis begroet door burgemeester *L. T. Lieve*. In verband met de grote toeloop is een splitsing in twee groepen nodig, die beurtelings een wandeling maken door het dorp en luisteren naar een uiteenzetting met dia's door de burgemeester en de heer *Bruins*. Na een traditionele Drentse koffietafel met kraantjeskannen en kandij in de restaurants *Meursinge* en *Slomp* in *Westerbork* gaat de tocht verder. Jammer, dat bij de oude ruilverkaveling, met name in *Witteveen*, destijds veel bos en alle houtwallen zijn opgeruimd; in die tijd kwam de zorg voor het landschap pas op de allerlaatste plaats. Over *Zweelo* en *Aalden* (ook een oude nederzetting met prachtige boerderijen, waar — in tegenstelling tot *Orvelte* — de oude eikebomen bewaard zijn gebleven), *Meppen*, *Spier* en *Dwingelo* gaat het op *Ruinen* aan. In de Hervormde kerk is het weer de heer *Janssen*, die de bij de restauratie gerezen problemen schetst. De toen aan de kerkbanken gegeven rode kleur is geïnspireerd op die

KNOB

in het kerkje van Kolderveen bij Staphorst. Tegen vijf uur rijden de bussen naar het bezoekerscentrum aan de rand van de uitgestrekte Dwingelose heide, die als natuurreservaat gelukkig tot in lengte van dagen een indruk zal geven van de onmetelijke heidevelden, die in Drenthe vroeger algemeen waren. Weldra verraadt een witte wolk

aan de horizon dat de schaapskudde op komst is. Het binnenkomen van de bijna 500 Drentse heideschappen is een unieke belevenis en een waardig besluit van deze tweede excursiedag, die na een snelle rit naar Hoogeveen bij het station wordt ontbonden!

V. D. M.

K.N.O.B.

MEDEDELING AAN DE LEDEN!

Geldontwaarding en steeds stijgende druk- en verzendkosten beïnvloeden de financiële exploitatie van het Bulletin reeds enige jaren dermate ongunstig, dat aan een *verhoging* van de contributie helaas niet valt te ontkomen. (De laatste verhoging werd in het jaar 1972 van kracht. Na rijp be- raad ziet het bestuur zich genoodzaakt de ledenvergadering in februari 1976 in overweging te geven met ingang van 1976 de jaarlijkse contributies als volgt vast te stellen:

gewone leden	f 35,— (wàs f 25,—)
instellingen, enz.	f 60,— (wàs f 35,—)
leden, tevens lid van Ned. Museumvereniging	f 25,— (wàs f 15,—)
student-leden	f 20,— (wàs f 10,—)

Op de U in de aanvang van het nieuwe jaar toe te zenden accept-girokaarten zullen de bovengenoemde, nieuwe bedragen reeds worden vermeld. Met een spoedige betaling zult U de zorgen van de ondergetekende ten zeerste verlichten!

G. A. P. van Helbergen
Uw penningmeester,
p.a. Janskerkhof 22
Utrecht

Het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle vraagt voor directe indiensttreding een

MUSEUM-ASSISTENT

die tevens educatieve taken kan verzorgen en genegen is alle voorkomende museumwerkzaamheden te verrichten.

Middelbare opleiding en museumcursus gewenst.

Bezoldiging naar gelang van bekwaamheden in de rang van adjunct-commies (salarisgrenzen f 1.522,— tot f 2.235,—) of commies (salarisgrenzen f 1.785,— tot f 2.471,—).

Een uitstekende ziektekostenregeling (I.Z.R.) is van toepassing.

Premie AOW/AWW is voor rekening van het museum.

Sollicitaties te richten aan de secretaris van de stichting Provinciaal Overijssels Museum, Mr P. J. Oudlaan 3 te Zwolle.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

UTRECHT

Baarn en Soest

De door W. J. van Tent te Baarn gekarteerde „overigens zeer onzekere” grafheuvel (*Jaarverslag ROB 1973*, p. 84) bevond zich bij zijn ontdekking in mei 1973 op de rand van een zandgroeve tussen Domlaan en spoorlijn (kaartcoördinaten 32W: c. 146.35/468.80). Hij lag op een dekzandrug en tekende zich af als een vrij symmetrisch rond kopje met een doorsnee van c. 14 m en een vermoedelijke hoogte van 1 m of minder. Minieme proefgaatjes lieten zien dat een heidepodzol onder het oppervlak een geelgrijs heuvellichaam afdekte. Onder de heuvel vertoonde zich geen duidelijk oud oppervlak. Volgens deze voorlopige waarnemingen kon het slechts om een prehistorisch stuifkopje of om een (neolithische?) grafheuvel gaan, met een goede kans op het laatste. Vergelijkbare situaties te Hilversum (Erfgooiersstraat, tumuli 1-6) en St.-Walrick leren dat slechts uitgebreider oudheidkundige bodemonderzoek hier uitsluitsel had kunnen geven. Geïsoleerde grafheuvels komen op deze stuwwallen vrij veel voor, bijvoorbeeld in de gemeente Baarn die in het Roosterbos (voorkeur voor dekzandruggen!), die aan weerskanten van de Zevenlindse Laan, het Molenbergje van Lage Vuursche en in de gemeente Soest het Engebergje.

Een melding van de dubieuze nieuwe grafheuvel aan de provinciaal-archeoloog, met het oog op bescherming en onderzoek, en een gemeenschappelijk bezoek aan de vindplaats op 13 juli 1973, lieten hem sceptisch over de mogelijkheid dat het een grafheuvel betrof. In september van dat jaar bleek de heuvel ononderzocht in de zandgroeve verdwenen te zijn. Andere verdwenen dubieuze grafheuvels in de streek zijn de Molenberg te Baarn, en het Steenbergje en de Lazarusberg te Soest. Evenals het Engebergje gold de Lazarusberg als een 's nachts griezelige plaats (J. A. de Rijk, *Wandelingen door Gooi en Eemland en omstreken* 1905, p. 189). Of het Boterbergje tussen Reigerslaantje en Amsterdamse Straatweg in het Overbos bij Paleis Soestdijk een prehistorisch grafmonument is of pas aangelegd in recente tijd, zoals Konijnenberg en Hermitage bij de Lage Vuursche of de Grot-

berg in het Baarnse Bos, is mij niet bekend, doch zou nog wel vastgesteld kunnen worden.

J. A. Bakker, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam

GELDERLAND

Nijmegen, Ulpia Noviomagus

Van 28 april tot en met 23 mei 1975 heeft het Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie van de Katholieke Universiteit een noodopgraving verricht in het westelijke deel van Nijmegen, in het z.g. Waterkwartier aan de zuidelijke oever van de Waal. Het terrein waarop het onderzoek heeft plaatsgevonden (Weurtseweg 102-104), is onlangs aangekocht door het garagebedrijf Wim Jansen Auto's B.V., dat plannen heeft om er een show-room op te bouwen. Het is gelegen ten noorden van de Weurtseweg en ten zuiden van de Lijnbaanstraat, en maakt deel uit van een gebied dat in de 16de eeuw „De Marsch” werd genoemd (vgl. marsgrond = laag, drassig land) en later „De Gasthuisweide”. In de Romeinse tijd heeft het geheel of grotendeels behoord tot de burgerlijke nederzetting Ulpia Noviomagus, de hoofdplaats van het land der Bataven (c. 70-270 na. Chr.). Ondanks de talrijke vondsten die in het verleden op het grondgebied van deze stad zijn gedaan, is onze kennis van het stratenplan, de bebouwing en de begrenzing van Ulpia Noviomagus nog betrekkelijk gering. Het archeologische bodemonderzoek is tot nu toe beperkt gebleven tot opgravingen van resp. C. J. C. Reuvs en C. Leemans in 1834 (bij het voormalige fort Krayenhoff op een terrein dat vroeger „De Winseling” heette) en van M. P. M. Daniëls in de jaren 1920-1921 (ten oosten van de Waterstraat en ten noorden van de Biezenstraat). Daarbij was de aandacht vooral gericht op enkele grotere gebouwen, o.a. tempels, die slechts gedeeltelijk onderzocht konden worden. Een en ander vormt voldoende reden om het openleggen van grotere arealen binnen Ulpia Noviomagus in archeologisch opzicht dringend gewenst te achten.

Het terrein aan de Weurtseweg is gelegen in de zone aan de oostelijke zijde van de antieke stad waar men sporen van een ommuring zou mo-

gen verwachten. Het noodonderzoek vond plaats in een zich ongeveer van noord naar zuid uitstreckende put ter grootte van 48×9 m. Om het Romeinse niveau te kunnen bereiken diende eerst een ophogingslaag van 1,5 m puin te worden verwijderd (vgl. Daniëls, *Noviomagus*, 204), vervolgens een door overstromingen van de Waal afgezet pakket van zavelige grond. De dikte van de daaronder liggende Romeinse bewoningslaag varieert van *c.* 30–50 cm; naar het oosten toe wordt deze geleidelijk aan dunner.

In het zuidelijke deel van de put was een langgerekt, ongeveer Z.Z.W.-N.N.O. lopend spoor te zien, mogelijk een funderingsgreppel van een houten, minstens 8 m lang gebouw. Deze heeft min of meer parallel gelopen met muurwerk van de gebouwen die in 1834 en 1920–21 zijn opgegraven. Aan weerskanten van de greppel bleken zich enige paal- en afvalkuilen te bevinden. In het noordelijke gedeelte van de put konden behalve een aantal afvalgaten enige loodrecht op elkaar staande grondsporen worden waargenomen, waarvan de richting afwijkt van die van de bovengenoemde greppel; het betreft hier vermoedelijk de laatste overblijfselen van de hoek van een eveneens houten bouwwerk.

Tegenover deze nogal schamele resten van huizen staat een vrij grote hoeveelheid mobiele vondsten, die vooral afkomstig zijn uit het zuidelijke deel van de put. Deze zijn alle ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam. Het aardewerk dateert uit de 2de en 3de eeuw na Chr. Opvallend is het volledige ontbreken van 1ste-eeuwse ceramiek; Zuidgallische terra sigillata b.v. is met geen enkel stuk vertegenwoordigd. Vermeldenswaard zijn verder een nogal sterk afgesleten en daarom niet nauwkeurig te dateren sestertius van Antoninus Pius (138–161) (voorz.: ANT[ONINVS AVG(ustus) PI]VS P(ater) P(atriae) TR(ibunicia) P(otestate) ---, gelauwerde kop naar rechts; keerz.: --- A[V]G(usti), s(enatus) c(onsulto), naar links gerichte vrouwelijke figuur met cornucopiae en weegschaal (?)); een stuk bronzen leerbeslag in de vorm van een pelta; een fragment van een terra-sigillata-kom Dragendorff 37 met het retrograde (vóór het bakken in de vormschotel gegrifte) graffito Tordilo (Trier); enkele zeldzame vormen van terra sigillata en gevernist aardewerk; scherven van een t.s.-bord Drag. 18/31 en een t.s.-kommetje Drag. 33 met resp. de pottenbakkersstempels GATVSVALISF (Oost-Gallië) en MALIAAVS (Trier); een stuk dakpan met een

stempel van de Legio X Gemina: [L]XGATTI (retrograde; C.I.L. XIII/6, p. 33, type 25 met kader ε). In verband met de laatste vondst kan er nog op gewezen worden dat alle tot nu toe in het gebied van Ulpia Noviomagus gevonden dakpanstempels van militaire aard zijn (Legio X Gemina en X Gemina Pia Fidelis, Legio XXX Ulpia Victrix, Didius Iulianus Consularis, Vexillarii Exercitus Germanici Inferioris, Vexillatio Britannica).

De betekenis van het ontbreken van vondsten uit de Flavische tijd is niet duidelijk. Van andere terreinen in Ulpia Noviomagus en ook uit „het grafveld onder Hees” ten zuiden daarvan zijn stukken uit die periode goed bekend. Mogelijk bevinden we ons aan de Weurtseweg in een buitenwijk van de Romeinse stad, een latere uitbreiding. Met betrekking tot de jongste opgraving is nog een opmerking van Daniëls (*Noviomagus*, 193) van belang. In 1911 kon deze archeologische observaties doen tijdens de riolering van een deel van de Weurtseweg, vanaf „de (toenmalige) Waterstaat stadwaarts tot aan de Bronsgeeststraat . . . Voorzover waar te nemen viel, hielden dergelijke vondsten [= Romeinse scherven] . . . ter hoogte van de oude herberg „Oost-Indië” (Selbach) geheel op, zodat tussen deze en de Bronsgeeststraat niets meer werd gevonden”. De herberg „Oost-Indië” is thans het café „De Industrie”, aan de zuidzijde van de Weurtseweg (nr. 105), iets ten westen van de onlangs onderzochte opgravingsput aan de noordkant van die weg. In ieder geval moet de grens van de Romeinse stad in deze omgeving iets verder naar het oosten hebben gelegen dan men tot nu toe heeft aangenomen.

De vraag of Ulpia Noviomagus — in later tijd — omgeven is geweest door een muur en één of meer grachten, is nog steeds niet te beantwoorden. Aan de oostzijde van de stad kan zulk een versterking zowel ten oosten als ten westen van de opgravingsput aan de Weurtseweg hebben gelegen.

Literatuur: M. (P. M.) Daniëls, *Oudbeide. Meded. Leiden*, 8, 1927, 65 v.v.; *Noviomagus, Romeins Nijmegen*, Nijmegen (1955), 193 vv.; H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen, een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam 1937; *Oudbeide. Meded. Leiden*, 30, 1949, 47 vv.; J. E. Bogaers, *Berichten R.O.B.*, 10–11, 1960–1961, 263 vv.; *Bonner Jahrb.*, 172, 1972, 312 vv.; M. H. P. den Boesterd,

Nieuwsbull. K.N.O.B., 1968, 42; J. T. Jamar-J. R. Thijssen, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1968, 84 v.; S. L. Wyntia, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1969, 76.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers en P. J. Willems).

ZUID-HOLLAND

Woerden

Hoewel men reeds lange tijd vermoedt dat in het centrum van de huidige stad Woerden een Romeinse militaire nederzetting heeft gelegen — Lauri op de Tabula Peutingeriana? —, zijn daar tot voor kort betrekkelijk weinig archaeologica uit de Romeinse tijd aan het licht gekomen. Een gedeelte van deze vondsten is te danken aan het slechten van de stadswallen in de jaren na 1880. Twee kleine opgravingen zijn achtereenvolgens uitgevoerd in 1952 in de Hervormde kerk, en in 1954 bij het St.-Jozef-pensionaat aan het Groenendaal; daarbij is o.a. de aanwezigheid van een brandlaag uit de tijd van de opstand der Bataven (69–70 na Chr.) geconstateerd. Van de in het verleden geborgen voorwerpen trekken enige 4de-eeuwse munten de aandacht; de jongste is uit de tijd van Theodosius (379–395).

Nieuwe gegevens over de bewoning van Woerden in de Romeinse tijd zijn verkregen door een proefonderzoek dat de archeologische werkgroep van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging in 1974 kon verrichten ten zuidwesten van de Hervormde kerk, onder het huis Hooge Woerd nr. 16. Hierbij kwam niet alleen veel ceramiek te voorschijn, die voornamelijk dateert uit de tweede helft van de 1ste eeuw, maar ook een fragment van een imbrex met een stuk van een stempel van de Legio I Minervia Antoniniana (212–222), en een vrijwel geheel te reconstrueren tegula met een retrograde stempel COH XV VOL. Andere dakpanstempels van de Cohors XV Voluntariorum zijn bekend uit de castella van de Meern en Zwammerdam. Verder komt de naam van deze afdeling Romeinse hulp troepen nog voor op een tweetal bouwinscripties uit Leiden-Roomburg uit de jaren 196–198 en 200.

De voorgenomen aanleg van een z.g. schietkelder ten behoeve van het toekomstige politiebureau in de kazerne aan de Kruittorenweg te Woerden bood een uitermate gunstige gelegenheid voor een archeologisch onderzoek op een enigszins grotere schaal. Mede dank zij een subsidie van de provincie Zuid-Holland kon daar van 1 tot en met 24 april 1975 een opgraving

worden gedaan. Deze heeft de aanvankelijke verwachtingen verre overtroffen.

Het terrein van de schietkelder (c. 12 × 30 m) bevindt zich aan de rand van de hoogte waarop de kern van Woerden is gebouwd. Het huidige oppervlak ligt hier op c. 1,60 m + N.A.P. en stijgt langzaam tot ongeveer 2,40 m + N.A.P. in de omgeving van de Hooge Woerd en de Hervormde kerk. De in 1952 onder de kerk aangetroffen brandlaag deed vermoeden dat dit gebouw, dat eertijds aan St.-Petrus was gewijd, binnen de grenzen van het veronderstelde Romeinse castellum zou staan. De afstand tot de kazerne is zo groot dat het er naar uit zag dat in de bouwput van de schietkelder de wal en gracht(en) van de vesting bestudeerd zouden kunnen worden, of eventueel daarbuiten gelegen overblijfselen van een burgerlijke nederzetting of vicus.

Onmiddellijk na het begin van het onderzoek bleek echter dat we te doen hadden met de oever van een rivier. Onder een laag klei ter dikte van ongeveer 2 m, die minstens voor de helft reeds in de Romeinse tijd is opgebracht, lag een pakket bruin, veenachtig materiaal met veel stukken hout. Hiertussen waren de koppen van talrijke elzen palen zichtbaar, die enkele gedeeltelijk loodrecht op elkaar staande rijen vormden. Op sommige plaatsen lagen hiertegen resten van uit horizontale balken samengestelde vlonders. Het geheel herinnert aan oeverversterkingen, zoals die b.v. in Vechten en Zwammerdam zijn aangetroffen. In overeenstemming hiermee is een aantal zwaardere palen van twee steigers in het zuidelijke deel van de werkput; deze hebben vermoedelijk een insteekhaventje geflankeerd. In de profielen was in de nabijheid daarvan het begin van een rivierbedding te zien. Voorlopig is het niet duidelijk of het hierbij om de Linschoten gaat of om de Rijn of een zijtak daarvan. Boringen, onlangs verricht door de Rijks Geologische Dienst (H. Kok) langs de spoorbaan aan de zuidzijde van de Woerdense binnenstad, hebben opnieuw aangetoond dat de Linschoten hier oudtijds de Rijn met een enorm (c. 1,5 km breed!) stroomgebied vanuit het zuiden naderde. In hoeverre deze bedding in de Romeinse tijd open heeft gelegen, is nog niet uit te maken. Het lijkt mogelijk dat de Linschoten zich in een latere fase door een verland gedeelte van zijn oorspronkelijke stroombed een nieuwe, smallere loop heeft gevormd; deze kan aan weerszijden van de Kromme Wetering zijn aangeboord en is wel-

licht te verbinden met de thans bij de politie-kazerne aangetroffen oever.

De bij het jongste onderzoek gedane vondsten hebben het vrijwel zeker gemaakt dat te Woerden een castellum van Romeinse hulptroepen heeft gelegen. Niet alleen zijn dakpanstempels aan het licht gekomen van de Cohors XV Voluntariorum, maar ook van de Exercitus Germanicus Inferior en van vexillarii van dit leger. Voor zover dit kon worden vastgesteld, zijn de stempels van de Cohors XV Vol. afkomstig uit de veenachtige laag of uit de grond vlak daarboven; die van de Ex. Ger. Inf. en Vex. Ex. Ger. zijn daarentegen aanzienlijk hoger aangetroffen. Tot de vondsten van militaire aard behoren verder een stuk van het bronzen beslag van de rand van een schild, kogels van baksteen en enkele graffiti, ingekrast op de onderzijde van Zuidgallische bordes van terra sigillata: 1. > (= centuria) MAX(imi) [---, op een bord Dragendorff 15/17, waarschijnlijk vervaardigd voor 70 na Chr.; 2. > (= centuria) IVC(undi) GILLI, op een Flavisch bord Drag. 18; 3. ---C]ONTVBII[RNIO (?) ---, op een Nero-nisch of vroeg-Flavisch bord Drag. 18.

Voor de datering is vooral de terra sigillata van belang. Op de meer dan 600 scherven van dit aardewerk, die voor het merendeel uit Zuidgallische ateliers afkomstig zijn, bevinden zich de volgende stempels (+: voor-Flavisch; ×: voor-Flavisch of Flavisch; ongemarkt: Flavisch):

---]ABIT' (Drag. 24/25)+, OFA[LB]IN (?) (Drag. 27)×, OFAQVITAN (Drag. 18)+, OFAQVITAN (Drag. 27)+, [OFAQVI]TANI (Drag. 29)+, OFARDACI (Drag. 29)+, OFBASSN (Drag. 18)×, BAS (Drag. 27)×, OFBASSI (Drag. 18)+, OFBASSI (Drag. 18)×, OFBASS.CO (Drag. 29)+, OFBASSI[COEL] (Drag. 29)×, OFCA (?) (Drag. 27)×, OF.CALVI (bord)×, OF.CALVI (Drag. 18)×, CALVI/ (Drag. 27)×, CALVI (?) (Drag. 27)×, OFCE.NS (Drag. 18), [OFC]E.NS (Drag. 18), CNOND (Drag. 27), <C>OSIRV (Drag. 18), EC[---]FE (Drag. 27), [O]F.FR[--- (bord), GERMAN (Drag. 27), OF.IN[--- (Drag. 18)+, OF.LAB.IO (bord)+, LICINIANAO (Drag. 18)+, LOGIRNI[--- (Drag. 18)×, OFI.MACCAR (bord)+, MASCLI (Drag. 15/17)×, MO[--- (Drag. 27), MONTAN (Drag. 18)×, [OF]MVRAN (Drag. 18)+, OFNIGI (Drag. 18)×, OFPONTI (bord)×, OFRONICI (bord), OFRV[--- (Drag. 18)×, RVFI[NI]OF (Drag. 18)×, OFSEVER (Drag. 18)×, OFSEVERI (Drag. 29)×, OFV[ITA --- (Drag. 27).

Op Oostgallische sigillata, die in Woerden nogal zeldzaam is, zijn twee stempels aangetroffen: MARTIAFE (Drag. 27, uit Chémery-Faulque-

mont, ca. 110-140 na Chr.) en <I>VLIAN (Drag. 32, uit Rheinabern, uit het einde van de 2de of de eerste helft van de 3de eeuw). Beide zijn afkomstig uit de ophogingslaag van klei.

De daaronder gelegen veenachtige laag moet ontstaan zijn in de tweede helft van de 1ste eeuw; dit blijkt ook duidelijk uit de gevonden typen van terra sigillata. Slechts ongeveer 5% van de terra sigillata komt uit Oostgallische werkplaatsen (Faulquemont, Argonnen en Trier); geen van deze stukken is aangetroffen in de veenachtige laag. De beoordeling van de relatieve frequentie van de verschillende aardewerkvormen wordt bemoeilijkt door het feit dat deze zich — gezien de daarop voorkomende stempels — over een betrekkelijk lange periode uitstrekken. Typisch Claudische vormen zijn zeldzaam. Het grootste gedeelte van de terra sigillata stamt wel uit de tijd van Nero (54-68) en Vespasianus (69-79). De vorming van de veenachtige laag met de daarin gevonden scherven lijkt beëindigd te zijn tussen 80 en 90.

Het begin van de Romeinse (militaire) nederzetting te Woerden zou kunnen samenhangen met de reorganisatie van de grensverdediging door Corbulo in 47 na Chr. of kort daarna. Het boven de oeverversterking gelegen Romeinse ophogingspakket moet — gezien de daaruit afkomstige, overigens weinig talrijke vondsten — in de loop van de 2de of 3de eeuw zijn aangebracht.

Tijdens het onderzoek konden ook enige duidende dierenbeenderen worden geborgen, o.a. van runderen, paarden, varkens, schapen of geiten, honden, reeën, vissen en gevogelte (determ. J. R. A. M. Thijssen). De aangetroffen zaden (determ. J. P. Pals) zijn deels afkomstig van planten die wel ter plaatse langs de rivieroever gegroeid zullen hebben, deels ook van een soort biezen (*Juncus gerardii*), die in grote hoeveelheden uit een zoutrijker milieu moeten zijn aangevoerd. Tot het menu van de soldaten die in de Romeinse tijd te Woerden gelegerd waren, behoorden o.a. koriander, papaverzaad en vijgen.

Litteratuur

J. E. Bogaers en C. B. Rüger (ed.), *Der Niedergermanische Limes*, Köln-Bonn 1974, 53-54.

P. C. Beunder, De Romeinse (militaire) bewoning van Woerden komt in het licht, *Westerbeem*, 24 (1975), 100-110.

(J. E. Bogaers en J. K. Haalebos)
Instituut O.G.A., Nijmegen

REGISTER BULLETIN KNOB 1975

- Aa, Drentse 129
 Ada, gravin van Holland 179, 180
 Adam, William 193
 Adams, Hans 116
 Aecken, Cornelis Claesz. van 190
 Aken, Dom 156
 Aken, Jacob van 156, 157
 Albada Jelgersma, Th. 24
 Alberdingh Thijm, J. A. 60, 67, 70
 Alberts, Gerrit 15
 Aleid van Cleve 179
 Aleid van Gelre 179, 181
 Aleidis, gravin van Holland 179, 180, 181
 Alexander IV, Paus 180
 Allersma, borg 67, XXII (69)
 Alofs, grafmonument 67, XXIII (70)
 Alphen, Jacob van 116, 117
 Amelte 129
 Amen 130
 Amerongen, kasteel 101
 Amersfoort, St.-Pietersgasthuis 154
 Amsterdam 20, 80-84, 121, 135, 141, 189, 191, 192, 195
     Atelier „Uilenburg” 122
     Brouwersgracht 80
     de Dam 97
     Herengracht III
     Herengracht nr. 22-40, 81
     Herengracht nr. 245-255, 82
     Herengracht nr. 398-410, 83
     Keizersgracht 62
     Kunsth. de Boer 101
     Leidsegracht 80, 81, XXVII (82)
     Leliegracht XXVII (82)
     Redemptoristenkerk (Onbevlekt Hart van Maria) 62, XVIII (63)
     Rijksmuseum 111, 125, 184
     Rijksprentenkabinet XLIII (138), 139
     tekenacademie 68
     IJ 80, XXVII (82)
 Anthonis, steenhouwer 183, 184
 Appeltern, Diederik van 2
     „   ”, Johan van 1, 2
     „   ”, Robert van 2, 3, 23
 Appingedam 65
 Archeologisch Nieuws 51-54, 89-95, 131-134, 159-165, 221-224
 Arissen, Thoems 15
 Arnhem 13, 194
     Gemeentemuseum III (8), IV (8)
     Rijksarchief Gelderland 1, II (5), 12, 18, 23
     tekenacademie 68
     Vijzelstraat nr. 27, 199
 Arnhem, Jan Gerrits van 140
 Arnhem, Johan van 137, 138, 140, 142
 Arum, Hervormde kerk 30
 Assen 130
     Provinciaal Museum 127, 128
     Tumulibos 129
 Aumale, Graaf d' 103
 Aumale, huis d' 104, 105, 106, 108
 Axel, Valkhuis 114

 Baarlo, Kasteel d'Erp of Kasteel de Borch 201-204
 Baarlo, Willem van 201
 Back, Simon 107
 Baldwinus, graaf van Holland 179, 180
 Balloërveld 130, XLI (131)
 Balloo, hunebed 127, 128, XL (130)
 Bangs, J. M.
     Rijnsburg Abbey: Additional Documentation on Furniture, Artists, Musicians and Buildings, 1500-1570, 182-190
 Batenburch, huis 13
 Batinge, havezate 130
 Baudelot de Dairval 136
 Beatrix, gravin van Vlaanderen 179
 Beeck, Barent 28
 Bennekom, heer 20
 Bentinck, Hans Willem, graaf van Portland 102, 104, 105, 107, 109, 117, 118, 141
 Berends, G.
     Het Gasthuis in Wijk bij Duurstede 153-155
     De Hervormde kerk in Silvolde 197-200
     De toegang tot het kasteel van Baarlo 201-204
 Bergen op Zoom, fort Zandvliet 102
 Bergh, Hendryck van den 16
 Bergh, van den 100
 Berghuis, W. J.
     Kleine Dijlacker 17 in Bolsward 24-26
 Bernulphus, bisschop 73
 Bertelmeeusz., Andries 185
 Beuningen 2
 Beusekom, J. G. van 59
 Beijer, Jan de XLVI (147), 151
 Blaeu, Joan 11, 76
 Boekbesprekingen 32-36, 206-212
 Boel, kapitein 13
 Boer, Hervormde kerk 205
 Boetzelaer, fam. van 135
 Boetzelaer, Jacob Godefroy van 135, 142
 Boetzelaer, Johan van 135
 Boetzelaer, Wessel van 188

REGISTER

- Boetzelaer, Wessel van den 2
 Bolen, Dirck den 71, 72
 Boll, Johan 2
 Bolsward
     Heeremahuis 157
     Kleine Dijlacker nr. 17, 24-26, 205
 Boningen 19
 Borch tot Verwolde-Swemle, E. C. van der
     De Doddendaal te Ewijk 1-23
 Borger 129
 Borgh, Gerard ter 102
 Bos, D. H. 56
 Boschert, Claes 185
 Boskoop, parochiekerk 188
 Boston 193
 Bot, Thomas 189
 Bouer, M. F. 3
 Braxhoofden 107
 Breda, tekenacademie 68
 Brittenburg 138
 Broeckhuysen 136
 Bronsraet, G. 107
 Bruce, William 193
 Bruegel, Jan I de Oudere of de Fluwelen 137
 Burchen, vaandrig van 107
 Buren, weeshuis 13
 Buren, Elisabeth van 2, 7
 Buren, Otto van 2

 Caga, Jan Claesz 184
 Caga, Jan Jansz 184, 187
 Call, Pieter van 141
 Camarthen, Francis Marquess of Leeds 192
 Cammingha, familie 31
 Campel, Maria Catharina 55
 Camper, Petrus 68
 Castro, P. de 18, 19
 Cats, Jacob XII (27)
 Cats, Lieven van 183
 Christiaans, Peternell 19
 Civilis, Claudius 138
 Claes, meester 184, 185
 Claesz, Bouwen 186
 Claesz, Cornelis 190
 Claesz, Dammas 188, 189
 Claesz van Ravensteyn, Allert 98, 104, 109
 Cleyburgh, kapitein 140
 Compe, Jan ten XXX (101), 101, 109
 Comte, Benjamin Rodolphe 191
 Cordon, markies de 192
 Cornelisz, Dirck 187, 188, 189
 Cornelisz, Jasper 189
 Cort, Hendrik Frans de 191
 Coster, Laurens Jansz 64

 Crabeth, Dirck Pietersz 188
 Crabeth, Wouter Pietersz 190
 Creutz, Johan Samuel 194
 Culemborg, Jasper van 2
 Cuypers, P. J. H. 60, 61, 66, 67

 Dam, Jan van 184
 Dam, Marytgen van 184
 Damme, St. Janshospitaal 85
 Daniel, meester 185
 Deest 19
 Delden, Kasteel Twickel, zie: Twickel, Kasteel
 Delft 183
     Oude Kerk (St. Hippolytuskerk) 183, 205
     Technische Hogeschool 2
 Dendermonde 191
 Denemarken, Koning van 115
 Derck, de metselaar 15
 Des Prez, Josquin 185
 Desallier d'Argenville, A. J. 139
 Deventer, Hendrick van 13
 Deventer, Silverschoon van 13
 Dézévaux 137
 Diar, W. 145
 Dierense Heide 114
 Diest Lorgion, E. J. 58
 Dikninge, kloosterterrein 130
 Dirc, meester 185
 Dircxz, Frans 189
 Dircxz, Willem 186
 Dircxz Mars, Philips 114
 Dirk VI, graaf van Holland 179, 180, 181
 Dirk VII, graaf van Holland 179, 180, 181
 Does, Adriaen van der 190
 Does, Dirck van der 183
 Does, Heynrich van der 190
 Does-van Remmerzwael, fam. van der 190
 Doetinchem, Slangenburgh 2
 Dokkum, Hervormde kerk 205
 Doldersum 130
 Domburch, fam. van 183
 Domburch, Jacob van 183
 Doorn, Jan Janszen van 20
 Doornick, Agnes van 11
 Doornick, fam. van 2, 21, 23
 Doornick, Johanna Elisabeth van 20
 Doornick, W. C. van V, 20
 Dorth, Derck van 14
 Dorth, Maria van V, 14
 Dou, Gerard 119, 136, 137
 Douven 141
 Drakenburg, huis 71
 Drakenstein, huis 71
 Drenthe 127-130

REGISTER

- Dronrijp, Hervormde kerk 205
 Droochsloot, J. C. XXIV (71), 72, 76, 78
 Drouwen, hunebed 128, XXXIX (130)
 Dryden 128
 Dubois, J. B. 191
 Dubourg, P. L. 114
 Dürer, A. 104
 Düsseldorf 136, 140
 Duivenvoorde 139
 Dwingeloo 130
 Dyck, Anthonie van 104
 Dyck, Arend van 107
 Dijkkerhof, weduwe 107
 Dijkstra, B. K. S.
   De stoffelijke resten van leden van het Hol-
   landse Huis 179-181
- Eck, Sibilla van 11
 Eelde, burcht 130
 Eenrum, Hereweg nr. 9 67, XXII (69)
 Eexter plas 129
 Egmond, Karel van 11
 Egmond, Nicolaus de 177
 Elseburg, tuinhuis 136
 Emmen 128, 130
 Engebrechtsz, Cornelis, 183, 184, 186, 187, 188,
   189, 190
 Enghuisen 118
 Enschede, kerk 198
 Entinge, havezate 130
 Eppiesbergje 129
 Eppinghoven 21
 Everaarts, Abraham 107
 Eversen, Jan 125
 Evert, de metselaar 16
 Ewijk
   de Doddendaal 1-23
   Koolwijk 1
 Eysbouts, B. 148
 Ezinge, borg Allertsma 67, XXII (69)
- Fargue, P. C. la 111
 Ferrner, Bengt 140
 Ferwerd, Hervormde kerk 205
 Fest, J. 145
 Fleuren, timmerman 144
 Floris, graaf van Holland 179, 180
 Floris II, graaf van Holland 179
 Floris III, graaf van Holland 179, 180, 181
 Floris IV, graaf van Holland 177, 179, 180
 Floris V, graaf van Holland 177, 179, 180
 Floris de Zwarte, graaf van Holland 179, 180,
   181
 Floris, meester 185
- Florisz, Balthazar 80, XXVII (82)
 Florysz, Cornelis 186
 Florysz, Jacop 182
 Folmer, dr. A. 67
 Fontaine, Jan de la 118
 Franeker
   Atheneum 56
   Camminghahuis 205
   Martenastins 157, 205
 Frankfurt an der Oder, slot Sonnenburg 137
 Franssen, Johannes 148
 Fredericxz, Frederick 189, 190
 Frederik Hendrik, Prins 114
 Frederiks, Cornelis 156
 Fridel Müller, J. 137, 140
 Friesland, hof van 135
 Fytgen (Sophia), steenhouwster 187
- Gaasbeek, Jacob 155
 Gaasbeek, Zweder 155
 Gabriel, Jacques-Ange 194
 Galgenberg, de 129, 130
 Gasteren 130
 Geertgen tot St. Jans 184
 Geerts, H. J. 64
 Gees, de Klinkenberg 130
 Gelderland, Monumentencommissie der Provin-
   cie 14, 23
 Gelre, Catharina van 14
 Gelre, Henric van 179, 180
 Gelre, Karel van 2, 10, 11
 Gelre, Reinald van 1
 Gelre, vorstendom 7
 Gent 191
 Geryt, meester 184
 Gerytsz, Lodewijck 185
 Gesvres, hertog van 29
 Geus, Cornelisz Claesz de 107, 118
 Ghein, Peter van der 187, 188
 Ghuts, Johannis 99
 Ghysbrechtsz, Jan 189
 Gier, Hendrik de 116
 Giffen, A. E. van 127, 128
 Gildemeester, kunstverzamelaar 111
 Giradon, François 29
 Godefrid III, hertog van Lotharingen 179, 180,
   181
 Godevaert met den Bult 179, 180, 181
 Godin, Johan 27, 30
 Goetghebuer, Pierre Jacques 191, 192, LII (195),
   195, 196
 Gogel, Jan Alexander 119
 Goris, Gererd 138, XLIV (139)
 Gouda, St. Janskerk 190

REGISTER

- 's-Gravenhage 191
 Achterom 97
 Alg. Rijksarchief 1, II (5), 29, 102, 136, 140, 182
 Binnenhof 97, 125, 137
 Britse Ambassade 194
 Buitenhof 28, 34-38, 97-126
 Dennenweg 116
 Gemeente-archief 136
 Gemeentemuseum 101, 111, 122
 Gevangenpoort 97, 99, XXX (101), XXXI (104), XXII, 105, 109, 115, 118
 Gravenkapel 177
 Groenmarkt 97
 Halstraat 97
 Hofvijver 118, 122
 Hofweg 97
 Huis ten Bosch 119
 Kabinet van Naturaliën 97, 110, 112, 113, 116, 117, 118, 119
 Koninklijke Bibliotheek 122, 137
 Koninklijke Schouwburg 194
 Kneuterdijk 97, 135, 136, 137, 141, 143
 Korte Voorhout 97
 Korte Vijverberg 99
 Lange Poten 99
 Lange Voorhout 97, 122
 Mauritshuis 99, 101, 115, 121, 122
 Parkstraat 97
 Plaats 29, 98
 Plein 99
 Rolzaal van de Hof van Holland 184
 Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie 137, 145, XLV (146), XLVI (147)
 St.-Sebastiaansdoelen 99
 Tournooiveld 97
 Valkhuis 97, 98, 100, 102-105, 107, 109-111, 114, 116, 117, 118, 120
 Voorhout 116
 Vijverberg 97
 Zuideinde 117
- Gregory, J. L. G. 128
 Groesbeek, geslachte van 144, 151
 Gronauwen, Diederik van 2
 Groneman, H. J. H. 62
 Groningen 55-70, 130
 Academie Minerva 55, 62, 68, 69
 Academiegebouw 55-59, XIII (56), XIV (57), XV (60), XVI (61)
 Archief van Curatoren XIII (56), XIV (57), 57, XV (60), XVI (61)
 Archief van de Waalse gemeente 63
 Archief Maria Pension 66, XXI (68)
 Broerkerk 56
- Broerplein 66
 Broerstraat 56
 Butjesstraat 66
 Ebbingestraat 63
 Ekenstein 62
 Gelkingestraat 60
 Groene Weeshuis 59, 62-64, XVIII (63), XIX (64)
 Hardewikerstraat 66, 67
 Hereweg 59, 65
 Hofstraat 63
 Jezuïetenkerk 59-61, XVI (61), 62
 Gemeentearchief 55, 59, 63, 64, XIX (64), 65, 67, 68, 69, 70
 Kleine Brandenburgerstraat XX (65)
 Kleine Butjesstraat 66
 Korenbeurs 58
 Natuurkundig Laboratorium van de Universiteit 78, 79
 Oude Kijk-in-'t Jatstraat nr. 13, 65-66
 Paterskerk 60
 Pausgang 66
 Pelsterstraat 64
 Radesingel 67
 R.K. Liefdegesticht 66-67, 68, XXI (68)
 St. Jansstraat 56
 St.-Jozefkerk 67
 St.-Martinuskerk 66
 St.-Martinuskerk, pastorie 65-66, XXI (68)
 Sophiastreet 65
 Tempel van de boekverkopers 64, XX (65)
 Universiteitsbibliotheek 57
 Vismarkt 59, 64
 Waalse Kerk, kosterwoning 63-64, XX (65)
 Winschoter Diep 65
 Zeevaartschool 55, 68, 69
- Grovestins, baron de 103
 Grovestins, Mevrouw de XXX (101)
 Gulik, Willem van (hertog van Gelre) 201
 Gijsen, Hendrick 15
- Haag 110, 112, 119
 Haak, boekhandelaar 138
 Haarlem 185
 buitenplaats Welgelegen 191-196
 de Dreef 193
 Grote Markt 64
 Haarlemmerhout 193
 klooster van de Jacopynnen 183
 het Paviljoen 191-196, LI (194), LII (195), LIII (196)
 St. Jans 184
 Teylers Hof 194, 195, 196, LIV (197)
 Teylers Museum 195, 196, LIV (197)

REGISTER

- Haeften, Joost van 11
 Haen, A. de 3, 7, 8, III (8), IV (8), 9, 13, 15,
 16, 17, 18, 19, 22, 23, 139, 200
 Hannaert, Johannes 28
 Hardouin-Mansart, Jules 29
 Harsema, O. H.
   Prehistorische en vroeg-historische monumen-
   ten in Drenthe 127-130
 Harris, Sir James 192
 Hart, A. van der 58
 Haspels, J. J. 144, 146, 147, 148
 Hasselt, stadhuis 157
 Havelte, hunebed 130, XXXIX (130)
 Havicz, Mees 189
 Heck, N. J. van der XLVI (147)
 Heemskerck, Conraad van 29
 Heemstede, Jan van 183
 Heesen, leidekker 145
 Heiningen, J. van 107
 Hellevoetsluis, Admiraliteitsgebouw 122
 Hendriks, pastoor 65
 Hendriksen, Antonius 115
 Hendriks, Dirck 116
 Hendrix, Joseph 19, 20
 Hermens, Hendrick 14
 Hernen, erfdochteren van 2
 Hessenberg 11
 Heumen
   Hervormde kerk 144-152
   kasteel 151
 Heydersstädt, F. A. 20
 Heynricxz, Claes 189
 Hijken 130
 Hodenpijl, fam. van 100, 117, 190
 Hoeben, Paewels 15
 Hoef, F. A. 146
 Hoeffnagel, H. P. L. 122
 Hofstede, Mr. J. 128
 Holthe tot Echten, G. Sophia van
   Plan tot de oprichting van een metalen stand-
   beeld voor Koning-Stadhouder Willem III
   op het Abdijplein te Middelburg in 1699
   27-30
 Holsteijn, Tieleman 140
 Holwerda, J. H. XXXIX (130)
 Hondius, Heyndrick 98, 102, 109
 't Hooft, Pieter Adriaansz 97, 99
 Hoogh, Pieter de 102
 Hooghalen 130
 Hooghe, Romeyn de 28
 Hope, Henry 191-196
 Hope, John 193
 Hope, Thomas 192
 Hope of Hopetoun, Charles 193
 Horst, fam. van der 190
 Hove, J. B. van (den) 101, 117
 Hüttental 177
 Hugenz, Dirck 188
 Huyberts, Christiaans 21
 Huygens, Constantijn 99
 Hyeronimus, schrijnwerker 15

 IJsland 114, 115
 Indoornick, rentmeester van 21
 Innocentius IV, paus 180
 Ireland, S. 191
 Italië 140

 Jacob, meester 189
 Jacobsz, Aernt 189
 Jacops, Adriaan 145
 Jacopsz, Claes 186
 Jacopsz, Cornelis 187
 Jacopsz, Frans 184
 Jan, meester 185
 Jan I graaf van Holland 177, 179, 180
 Jandsen, Peter 14
 Janse, H.
   De Hervormde kerk en toren te Arum (Gem.
   Wonseradeel) 31
   De houtconstructie van Kleine Dijlacker 17 te
   Bolsward 205
   Oude Gracht nr. 175 in Utrecht 85-86
   zie ook: Wiersma, P.
 Jansen, F. W. A. 61, 66
 Jansen, Hendrik 19, 20
 Jansen, Hermen 15
 Janssen, L. J. F. 128, 129
 Jansz, Aelbert 190
 Jansz, Claes 189
 Jansz, Michiel 185
 Jansz, Thonis 188
 Jansz, Willem 182
 Jaspersen Hogendorp, Thomas 97, 99
 Jordaens, J. 104
 Jozef I, keizer 136
 Junius, Hadrianus 189

 Kamp's heide 129
 Kampen, Bovenkerk 157
 Kamperesch van Weerdinge 130
 Karel III, kroonprins van Spanje 102
 Karel V 189
 Keller, gebroeders 29
 Kessel, Godhard van 201, 203
 Keulen, kerk 2
   Oberstolzenhaus 76
 Keun, Samuel 99

REGISTER

- Keuning, G. P. 31
 Klooster, L. J. van der
   Daniel Marot en de graaf van Wassenaer
     Obdam 135-143
 Kloosterburen, St. Willibrorduskerk 59, 66
 Kloot, A. van der 148, 149
 KNOB 37-42, 87-88, 213-220
 Knors, Anton 19
 Koers, K. J. 68, 69
 Koolwijk, rentmeester van 2, 22
 Kortekaas, Huub 2
 Kraak, C. 147
 Kramm, Chr. 62
 Kuile, Engelbert H. ter
   Op zoek naar de architect van het Paviljoen
     bij Haarlem 191-196
 Kunst, Pieter Cornelisz 184, 188
- Laeckhuysen, huis 2
 Lambert, de metselaar 14, 15
 Lambrechtsz, Egbert 186, 187
 Lamsveld, J. XLIV (139)
 Lathum, huis 2
 Leeuwarden
   Fries museum 31
   Gemeente-archief 158
   Oldenhove XLVIII (155), 156-158
   Paleis van Justitie 58
   Papingastins 194
   tekenacademie 68
   vml. St.-Vituskerk 156, 158
 Leiden 20, 121, 183, 185, 186
   Academiegebouw 58
   Benedictijnerabdij 184
   de Burg 138
   Gemeente-archief 184, 185
   kapel van de Clares Sacramentshuis 190
   St.-Pancraskerk (Hooglandse kerk) 184, 190
   St.-Pieterskerk 184, 185, 187, 188
   tekenacademie 68
   Universiteit 56, 135
   Universiteits Bibliotheek 141
 Lelie, A. de 111
 Leliman, J. H. 63
 Leonardo da Vinci 156
 Lenaerts, Adriaen 116
 Leur 151
 Levingstone 107
 Leyden, Lucas van 188
 Lhee, 130, XLII (131)
 Ligtenberg, Cornelia 140
 Linlithgowshire, Hopetoun-House 193
 Lodewijk XIV, koning XII (27), 29, 135, 194
 Loenersloot, huis 2
- Londen 191, 192, 193
 Londen, British Museum, Egerton manuscripts
   140, 141
 Loo, Aernt Coobel van der 188, 189
 Loo, Het 2, 14, XXXIII, 114, 119, 194
 Loon, hunebed 128
 Los, Freerk 125
 Lukis, ... 128
 Luraghi, G. B. 140
 Lussanet de la Sablonière, H. de
   De restauratie van Buitenhof 34 tot en met
     38 te 's-Gravenhage ten behoeve van de
     Tweede Kamer der Staten-Generaal 97-126
 Lyon, meester 183, 184
- Maasbree 201
 Maastricht, Dinghuis 156
 Maes, Joan 102
 Maes, Paulus 102
 Malden, kerspelkerk 144
 Man, M. J. de I, II (5)
 Mander, C. van 184
 't Mannetje, Hans 122
 Mansfeldt, graaf van 1, 5
 Marees van Swinderen, R. M. A. de 67
 Margaretha, gravin van Holland 179
 Marot, Daniel 28, 97, XXIX (100), XXX
   (101), 135-143, XLIII (138), XLIV (139),
   195
 Marot jr. Daniel 103
 Mathenesse, Elisabeth van 190
 Mathenesse, fam. van 190
 Mattheus, heer 185
 Maurits, Prins van Oranje 5, 13, 28, 114, 116
 Mechelen, Medardus van 187
 Mechelen, Peter van 187, 188
 Meerbeeck, Adrianus van 1, 5, 13
 Megen, Franciscanenklooster 18
 Megen, Jan van 15
 Metsu, G. 137
 Meurs, Dirk 2
 Meyer, Franciscus 19
 Meyer, Joseph 21
 Middelburg
   Abdijplein 27-30
   Lange Delft 205
   tekenacademie 68
   Witte Toren 27
 Mieris, Frans van 119
 Mieris, Willem van 140
 Minnertsga, toren Hervormde kerk 157
 Mokerheide, slag op 114
 Mol, J. 145
 Molenaar, Nic. 60

REGISTER

- Molkenboer, Th. 62, XVIII (63)
 Mom 115
 Montaquini di Mirabello, graaf 191, 192
 Monte (alias van den Berg), Joachim Pietersz. de 185
 Montenberg, D. G. 148
 Montfoort, Oude Mannenhuis 154
 Montfort, Jacob van 201
 Monumenten-Nieuws 85-86
 Moolenaar, L. M. 70
 Mouton, Johannes 185
 Muiderslot 103
 Mulder, Adolph 144, 146, 147, 148, 150
 Muller, Huybert 15-16
 Mulock Houwer, J. A. 59
- Nachtegael, Jacob 27
 Nagel, Herman Adolph 17, 20
 Nagel, Willem Casper van 20
 Nagel tot Vornholz, fam. Von 2, 23
 Napoleon I, 29
 Nassau, graaf Hendrik van 144, XLV (146)
 Nassau, graaf Johan Maurits van 98, 99
 Nassau, graaf Lodewijk van 28, 144, XLV (146)
 Nassau-Odijsck, graaf Willem van, zie: Willem III, Koning-stadhouder
 Nederhemert, kasteel XLVI (147), 150
 Nederlandse Museumvereniging, De
 Verslag van de tweede Museumdag 1974, gehouden op 8 november 43-50
 Verslag van de eerste Museumdag 1975, gehouden op vrijdag 30 mei 1975 166-170
 De edukatieve taak van de Rotterdamse Musea 171-175
 Nijmegen 1, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 23, 144
 archief van de Nederlandse Provincie der S.J. 60, XVI (61)
 Gemeente-archief 145, 147, 148
 magistraat van 13
 St.-Nicolaasgasthuis 154
 Valkhuis 114
 Waaldijk 1
 Noorde, Cornelis Claesz 190
 Noordlaren 127
 Noordse Veld 129, 130
 Noordsleen 128
 Noot van Risoir, Lucretia van der 145
 Norg, kerk 79
 Notten, Lambert van 102, 107, 109
 Noyelles et de Fallais, Graaf J. L. de 102, 103, 109, 124-125
- Odoorn 128, 129
- Oegstgeest, klooster Marienpoel 182, 183, 190
 Oldenhuis Gratama, L. 127, 128
 Oosterhesselen, hunnenkerkhof 130
 Ootmarsum, kerk 199
 Ostade, A. van 136
 Ottenz, Jan 187
 Ottjens, Gijsbert 15
 Oudemolen 129
 Oyen, Katryn van 186
- Palladio, Andrea 194
 Palthe, G. J. V
 Palts, Johan Wilhelm 136
 Pape, Guy (markies de St. Auban) 140
 Papeloze Kerk, De, hunebed 128, 130
 Paret, P. 107
 Parijs 111, 119
 kunsth. Gersaint 111
 Louvre 29
 Place Vendôme XII (27), 29
 Parijs, Jan de 107, 109, 116, 117
 Pauwels, meester 183
 Pauwels van Hillegaert 115
 Peeloo, burcht 130
 Peize, burcht 130
 Perelle XII (27)
 Persijn 100
 Peter, metselaar 16
 Peters, C. H. 55
 Petronella van Saksen, gravin van Holland 177, 179, 180
 Philips Jacobszoon, Caspar 81, 82, 83
 Pieck, Arnt 10
 Pietersz. de Wael, Pouwels 183
 Portland, gravin van 140, 141
 Post, Pieter 123, 125
 Potulet, Claudius 185
 Pranghjan 100, 107
 Pronk, Cornelis XXIX (100), XXXIX (130), 145, XLV (146), 149
 Prooijen, A. J. van 63
- Raet, Willem Andriesz de 187
 Randwijck, Anna van 145
 Ranitz, H. de 56
 Rasquert, villa Meyma 62
 Rechteren, Johan 14
 Redelaer, Hendrick 16
 Regteren Altena, H. H. van
 Monument voor de Graven van Holland 177-178
 Reischach, baron van 103
 Rembrandt 119, 137
 Remmerzwael, Beatrix van 183

REGISTER

- Remmerzwael, Geertruid van 190
 Remmerzwael, Geryt van 183
 Remmerzwael, Jacop van 183
 Remmerzwael, Willem van 183
 Rendorp, J. 192
 Rheebruggen, burchtheuvel 130, XLII (131)
 Rhenen, gasthuis 154
 Rhenen, van 107
 Riele, G. te 61
 Rijnsburg
 Abdij 177, 182-190
 Abdijkerk 177-178, XLIX (178), 179, 181
 Gravenkapel 177, L (179)
 Monument voor de Graven van Holland 177-181, L (179)
 Rijswijk, vrede van 29
 Robert, graaf van Holland 179, 180, 181
 Rockanje, Valkhuis 114
 Roderwolde 130
 Roelofarendsveen, R.K. Kerk 62
 Roelofsz, Roelof 194
 Rolde, Het Balloërveld 129, 130, XLI (131)
 Roman, Jacob 28
 Rome, zuil van Trajanus 29
 Romein, Jacob 31
 Romein, Thomas 31, 58
 Rosenburg, huis 135, 136
 Rossem, Stephania van 190
 Rossum, Johanna van 14
 Rotterdam 15, 20, 193
 Delftse Poort 194
 tekenacademie 68
 Museum Boymans-van Beuningen 72
 Royer 64
 Rozendaal, huis 137, 140, 141, 142
 Rubens, P. P. 104, 137
 Ruysdael, Jacob van 72
- Saaksum, Hervormde kerk 56
 Sanders van Well, 20, 21
 Sardinië 191
 Savoye, hertog van 191
 Scamozzi, V. 99
 Schaap, J. W. 57
 Schaefert 100, 117
 Schaft, H. van der 125
 Schatter-Bon, J. 135, 142
 Scheepers, Henricus 55
 Scheepers, Joannes 55
 Scheepers, J. F. 55-70
 Scheepers, Johannes Franciscus Martinus 56
 Scheltus, P. 118
 Schenk, Petrus XLIII (138), 141
 Schevichaven, J. van 149
- Schipborg 129
 Schonck, Philip Willem 111
 Schoonoord 128
 Schouman, Aart 125
 Schouten, H. P. 191
 Schouten, Jacob 109
 Schulte, A. G.
 De Hervormde kerk te Heumen 144-152
 Schuyt, Cornelis 184
 Schuyt, Floris 184
 Segvelt, Maria E. van 118
 Serrurier, L. P. XXIV (71), 72, 76
 Silvolde, Hervormde kerk 197-200
 Sloterdijk, Valkhuis 114
 Sluyter, Jacob 189
 Sluyter, Pieter 189
 Smids, L. 139
 Smidts, Jacob 102
 Smith, Johannes 99, 122
 Smith, Andries de 98
 Smits, Johannes 107, 109, 117, 118
 Smits, mevr. 20
 Sonderland, J. B. XXXIII
 Sonnenburg, slot 137
 Sperwou, Claes van 185
 Spilman, H. 200
 Stadskanaal, R.K. Kerk 61
 Steen, Jan 119, 137
 Steenberg, Johanna Elisabeth van 19
 Steenhuys, Ludolf van 145
 Steenhuys, Walraed van 145
 Steinweg, J. 146
 Stellingwerf, J. 31, XLIV (139)
 Stepraedt, Catherina van 14
 Stepraedt, Diederik van 11, 14
 Stepraedt, Dirck van 2, 9, 10, 11, 13, 14
 Stepraedt, Dirk Johan van V, 19, 20
 Stepraedt, Godert van 2
 Stepraedt, Hendrik van 14
 Stepraedt, Jan van 14
 Stepraedt, Johan van V, 13, 14
 Stepraedt, Maria Agnes van V, 20
 Stepraedt, Peter Reinder van 18, 19
 Stepraedt, Reinera van 14
 Stepraedt, Reinier van 14
 Stevens, Geurt 16, 21
 Stevensweert 102
 Stoke, Melis 180
 Stolk, David van 102, 104, 116, 117, 118, 119
 Stratingh, S. E. 65
 Surgen, Ad van 100
 Swart, Pieter de 194
 Symon, graaf van Holland 179, 180, 181
 Symonis, Nicolaus 177

REGISTER

- Temple, Jane Martha, zie: Portland, gravin van
Thielens, Sara 107
Thyman, steenhouwer 184
Tour, Jean Herault de la 105, 106, 108, 109
Trier, Rheinisches Landesmuseum 79
Triquetti, consul van Sardinië 191, 192, 195
Tubbergen, toren R.K. kerk 156
Tumulibos 129
Twello, huis Duistervoorde 2, 19
Twickel
    Archief kasteel 135, 137, 138, 140
    Kasteel 136, 137, 138, XLIII (138), XLIV (139), 141
Uijtrecht, dominee van 107
Uithuizen
    R.K. pastorie 64, XX (65)
    St.-Jacobus de Meerdere kerk 59, 61-62, XVII (62), 68
Utrecht 20, 62, 68
    Dom 73
    Drakenburgsteeg 71, 72, 73
    Drakenburgstraat 72, XXV (78)
    Fresenburg 78
    Geertekerk 85
    Gemeentearchief XXIV (71), 72
    Hl. Kruisgasthuis 154
    huis Drakenburg 71-79, XXIV (71), XXV (78), XXVI (79), 85
    huis Keyserrijck 153
    vml. huis Lichtenberg 72
    huis Oudaen 72, 73
    huis Putruwiel 73
    Klein Drakenburg 73-76, XXV (78)
    Oude Gracht nr. 114, 71-79, XXIV (71)
    Oude Gracht nr. 175 85-86
    Oudmunster 183
    St.-Janskerk 73
    St.-Pauluskerk 73
    St.-Pieterskerk 73
    Universiteit 56
Usquert, Hervormde Kerk 68, XXIII (70)
Uytwerf, Meyndert 28
Vaassen, Cannenburgh V
Valkenburg 185
Valkenswaard 114
Valthe 129
Varick, Maria van 14
Varik, huis 2
Varsseveld 198
Ven, van der 109
Venlo 102
Verbrugge, Johan 114, 115
Verbrugge, Pieter 114, 115
Verbrugge, Willem 114, 115, 116
Verheyden, Jan 15
Vermeer, J. 102
Versailles, Le Petit Trianon 195
Viervant, Leendert 194, 195, 196, LIV(197)
Vinck, Geryt Cornelisz 187, 188, 189
Visscher, C. J. 98, 104, 116
Vledder 130
Vliet, W. G. van 2, 14
Vollevens, Jan XLIII (138)
Voorschoten, huis Rosenburg 135, 136
Voorst, huis Nijenbeek 2
Voort, B. van der 21
Vornholz, archief, Arnhem 1, 2, 3, 10, 11, 12, 13, 14, 16-23
Vos, Ewout 183, 186
Vosmaer 111, 113, 119
Votron, Michiel 188, 189
Vrijman, J. A. 59
Vullinc van Puyflick, Jan 2
Vullingh, Hendrik 2
Waelenburgh 100
Waelwijck 19
Wal, H. van der
    De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg te Utrecht 71-79
Walbeek, heer van 11
Walbeek, huis 2, 19
Walch, G. C. 105-112
Wall, Geurt van de 13
Warnsinck, I. 58
Wassenaar
    Baljuwhuis 137
    kasteel Zuidwijk 137-143, XLIV (139)
Wassenaer, geslacht van 135
Wassenaer, Jacob van 135, 136, 137, 138, XLIII (138), 140
Wassenaer, Jacob Adolf van 141
Wassenaer, Isabella Emilia Charlotte van 140
Wassenaer Obdam, fam. van 135, 136
Wassenaer Obdam, Johan Hendrik van 135-143, XLIII (138)
Watteau, J. A., 104, 111
Wayfort 109
Wederholt, huis 97-103, 107, 117, 118
Weerden, Herman van der 19
Weerdinge, Kamperesch 130
Weert 115
Weerts, pater Materbus 19
Wees, Johan van der 14
Welderen, baron van 103
Well, Walter van 10

REGISTER

- Werth, Theunis van der 17, 21
 Wermhout van Noordwijk 185
 Wernaer van Drakenborch 71
 Wernaers Sone, geslacht 71
 West, Benjamin 193, 194
 Westerbork 129
 Westfalen, huis Vornholz 2
 Westzaan, gemeentehuis 194
 Wiersma, P. en H. Janse
     De Oldenhove in Leeuwarden 156-158
 Wijk, De 130
 Wijk bij Duustede
     St.-Ewouds- en St.-Elisabethsgasthuis 153-156,
         XLVII (154)
     Oeverstraat nr. 21 153
 Wijnssen, schipper 14
 Wijze, Gerijt die 10
 Wilhelm VIII, Landgraf Von Hessen-Kassel 137
 Willem, meester 185
 Willem, graaf van Holland 179, 180
 Willem van Abcoude en Duurstede 153
 Willem I, Prins van Oranje 30
 Willem III, Prins van Oranje 102, 107, 109,
     114, 116, 117, 118, 193
 Willem IV, Prins van Oranje 103, 118
 Willem V, Prins van Oranje 97, 103, 105, 109,
     110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119
 Willem I, koning 119, 122
 Willem II, Koning XXXII
 Willem III, Koning-Stadhouder 27-30, 59, 135
 Willemsz, Claes 186
 Willemsz, Daniel 188
 Willemsz, Jan 182, 189
 Williams, John 193
 Winsen 19
 Wittbaum, Sven 140
 Wittelte, burchtheuvel 130
 Wittenhorst, Maria van 14
 Wolf, Petrus de 19
 Wolferd IV van Borselen 182
 Wormbs, rentmeester 21
 Woud, A. van der
     J. F. Scheepers (1818-1886) architect te Gro-
         ningen 55-70
 Wouwerman, Ph. 119, 137
 Wreesman, grafmonument 67, XXIII (70)
 Wumkes 31
 Xanten, dekenaat Zyfflich 144
 Yorke, Sir Joseph 192
 Zantkuyl, H. J.
     Restaureren in Amsterdam 80-84
 Zeelandt 100
 Zeger, schilder 187
 Zeijen, hunebed 127, 129
 Zeist
     Rijksdienst voor de Monumentenzorg 83
     Slot 28
 Zorgvliet, huis 141, 142, 143
 Zuidbroek, kerk 79
 Zuidhorn, R.K. kerk 60
 Zuidlaren 198
 Zuidvelde 129
 Zuidwijk, kasteel 137-143, XLIV (139)
 Zutphen 2, 12, 197
     graafschap 7
     Houtmarkt nr. 42-44 153
     Rode Torenstraat nr. 12-14 85

**gemeente
gouda**

stedelijke musea

---

directeur stedelijke musea

In verband met de pensionering van de huidige functionaris, met ingang van 1 februari 1976, wordt voor de stedelijke musea, omvattende het Catharina Gasthuis en het Pijpen- en aardewerkmuseum "De Moriaan" met belangstelling uitgekeken naar een bekwame opvolger.

Zijn taken

De bedoeling is, dat hij de algehele leiding krijgt over genoemde musea en zich intensief bezighoudt met de organisatie van tentoonstellingen en ontvangsten. Bovendien behoren het toegankelijk maken van de collectie middels catalogisering en het bestendigen van de goede plaats welke deze musea in binnen- en buitenland innemen tot zijn veelomvattende werkzaamheden. Daarnaast zal tevens de educatieve vorming en het nauwgezet voeren van de correspondentie tot zijn taken behoren.

Onze eisen

Naast een voltooide kunsthistorische opleiding zal hij dienen te beschikken over uitstekende contactuele, organisatorische en leidinggevende kwaliteiten. Een ruime ervaring in een soortgelijke functie is voor deze functie onontbeerlijk.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot maximaal f 4.568,— per maand.

Voorts

Betrokkenen dienen er rekening mee te houden, dat een psychologisch onderzoek deel uit kan maken van de selectieprocedure. De gebruikelijke rechtspositieregelingen zijn van toepassing, terwijl voor het verkrijgen van woonruimte in Gouda alle medewerking zal worden verleend.

Sollicitaties vergezeld van een recente pasfoto worden met belangstelling tegemoet gezien door burgemeester en wethouders van Gouda, Markt 1.

